

Turkish Studies

Volume 13/1, Winter 2018, p. 187-212

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.13164>

ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Info/Makale Bilgisi

✍ **Received/Geliş:** Şubat 2018

✓ **Accepted/Kabul:** Mart 2018

✍ **Referees/Hakemler:** Prof. Dr. Mehmet KÖÇER – Doç. Dr. Özcan GÜNGÖR

This article was checked by iThenticate.

MEMLÜKLÜ EĞİTİM SİSTEMİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

*Adnan KARA**

ÖZET

Bu makalede ilk dönem İslâm tarihinden itibaren Müslüman toplumların, eğitim-öğretime verdikleri önemin ortaya konulması ve bu alanda gerçekleştirdikleri faaliyetlerin tarihi seyri ile bu faaliyetlerin gelişerek modern eğitim-öğretimin alt yapısının oluşmasına ne derece katkı sunduklarının fark edilmesi amaçlanmıştır. Memlûklere gelinceye kadar bu alandaki faaliyetlerin tarihi gelişimi değerlendirilirken de Memlûk dönemi eğitim faaliyetlerinin, bir geleneğin devamı niteliğinde büyüyerek ve çeşitlenerek sürdürüldüğüne de işaret edilmektedir.

İslâm eğitim-öğretim tarihinde ilk eğitim kurumlarının, Hz. Peygamberin Medine'de öğretim yapılabilecek mekânların oluşturulmasını istemesi ile ortaya çıktığı bilinmektedir. İlk başta evler, câmiî ve mescidlerde başlayan eğitim ve öğretim, daha sonra belli bir müfredat dâhilinde ilkokul düzeyinde organize edilen kütüphanelerle, kurumsal bir yapıya doğru gelişme gösterdiği anlaşılmaktadır. Emevîler döneminde başlayan tercüme faaliyetleri, Abbâsîlerle birlikte Beytül-hikme ve dâru'l-ilm gibi kurumlara dönüşmüştür. Selçuklularda Nizâmîye Medreseleri oluşumu ve medreselerin halka açık olarak gerçekleştirilen derslerine kadınların da katılımına imkân verilmesi dikkat çekmektedir. Daha önceleri mescidler, kütüphaneler, saraylar, edebiyat salonları gibi ilim meclisleri, çöl (badiye), ilim adamlarının dükkân ya da evleri ile kütüphaneler birer eğitim yerleri iken, Selçuklular-Eyyübîler-Memlûkler dönemlerinde medreselerin yaygınlaştırılması ile eğitim-öğretim işi daha planlı, programlı ve sistematik hale getirilmiştir.

Haçlı ve Moğol saldırıları karşısında memleketlerini terk edip Şâm ve Mısır bölgelerine yerleşen ilim ve sanat adamlarının da katkısıyla bu iki bölge, eğitimin kalesi olma özelliğini Memlûkler döneminde tahkim etmiştir. Şâm ve Mısır bölgesindeki eğitim kurumlarının sayısı ve kalitesi göreceli artmış, buralarda eğitim-öğretim ve ilmi faaliyetler yeniden ivme

Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, El-mek: adnannkara@gmail.com

kazanmıştır. Memlûkler devrinde eğitim-öğretim faaliyetleri, küttâp, câmiî ve medrese ile sınırlı kalmayıp tekke, zâviye, hankâh, ribât, türbe (meşhed), hastane, saray hatta kervansaraylarda bile sürdürülmüştür. Nitekim medreselerin elit bir kesime hitap etmesine karşılık bu mekânlar, toplumun her kesimine yönelik eğitim, kültür-sanat, sağlık ve irşâd hizmeti sunan; sosyal, siyasî ve ekonomik açıdan toplumu yönlendiren kuruluşlar arasında yerlerini almışlardır. Bu dönemde câmiî ve medreselerin rollerinin neredeyse birbirine karıştığı, VIII/XIV. asırdan itibaren medreselerin birçoğunda cuma namazı hatta beş vakit namaz bile kılınmaya başlandığı bilinmektedir. Önceki inşâ edilenler hariç olmak üzere neredeyse medreselerin birçoğunun medrese-câmiî gibi ikili bir işleve sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu kurumlara dükkân, ekilebilir arazi vb. akarlar bağlanmış ve vakıflar kurulmuştur. Bu imkân ve fırsatları değerlendiren Memlûk sultânlarının, kendi iktidarlarında özellikle medreseler başta olmak üzere eğitim kurumlarının yaygınlaşmasına verdikleri destekle ve tahsis edilen kadroların sayısını artırmalarıyla, bir taraftan ilmin yayılmasına katkıda bulunurken diğer taraftan kendi saltanatlarını da güvence altına almış oldukları anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Medrese, küttâp, eğitim ve öğretim, Beytül-hikme, Memlûkler

AN ANALYSIS ON THE MAMLUKS EDUCATION SYSTEM

ABSTRACT

In this article, it is aimed to explain that Muslim societies from the first period of Islamic history have emphasized the importance of education and it is aimed to put forward the historical course of the activities they have carried out in this area and how important they contribute to the development of the substructure of modern education. It is also pointed out that the Mamluk educational activities continue to develop and diversify as the continuation of tradition while the historical development of the activities in this area has been evaluated until the arrival of the Mamluks.

It is known that the first educational institutions in the history of Islamic education, started with Prophet Muhammad's request for the establishment of the places where teaching activities can be carried out in Medina. At first, education and teaching started in houses, masjid and mosque, it is understood that it has developed towards an institutional structure with the articles organized at the primary school level within a certain curriculum. Translation activities started during the Umayyad period, with the coming of the Abbasids transformed into institutions such as Beyt al-hikma and Dâr al-ilm. It is also interesting to see that the establishment of the Nizâmiye Madrasas in the Seljuks and the participation of women in the public lessons of the madrasas were made possible. Prior to this, while there were educational institutions such as mosques, küttâbs, palaces, literary halls, deserts, scholars' shops or homes and libraries, in the Seljuks-Eyyubids-Mamluks periods, the

education and training works were made more planned, programmed and systematic with the dissemination of madrasas.

With the contribution of scholars and craftsmen who left their countries as a result of the Crusade and Mongol attacks and settled in the regions of Damascus and Egypt, and these towns turned out to be significant training centers. The number and quality of Sham and Egyptian educational institutions increased relatively, education, training and scientific activities gained momentum again. Educational activities during the Mamluks period were not restricted to mosque, kûttâb and madrasa and it was maintained even in tekke, zaviye, hankâh, ribât, tomb, hospital, palace or even caravanserais. Indeed, despite the fact that the madrasas appealed elite factions, these places offered education, culture-art, health and religious guidance services for all segments of the society. These institutions were also among social, political and economically oriented organizations. In this period, the roles of the mosques and the madrasas almost confused, it was also known that in most of the madrasas, Friday prayers or even five daily prayers began to be performed since 14th the century. Except for the previous ones, it was understood that almost majority of madrasas had a dual function as madrasa and mosque. Shops and arable land were allocated to these institutions and foundations were established as well. It was understood that the Mamluk sultans, who evaluated these conditions and opportunities, supported the expansion of educational institutions, especially the madrasas, and increased the number of the assigned staff to contribute to both spread of knowledge and guaranteeing their reign.

STRUCTURED ABSTRACT

Introduction

In this article, it is aimed to raise awareness that Muslim societies from the first period of Islamic history have emphasized the importance of education and it is aimed to put forward the historical course of the activities they have carried out in this area and how important they have contributed to the development of the substructure of modern education. It is also pointed out that the Mamluk educational activities continued to develop and diversify as the continuation of tradition while the historical development of the activities in this area has been evaluated until the arrival of the Mamluks.

It is known that the first educational institutions in the history of Islamic education started with Prophet Muhammad's request for the establishment of the places where teaching activities could be carried out in Medina. At first, education and teaching started in houses, masjids and mosques. It is clear that the issue of education has turned out to be presented through institutional ways with the articles organized at the primary school level within a certain curriculum.

1. Educational Activities in the Islamic Societies Until the Mamluks Period

Translation activities started during the Umayyad period, then, with the coming of the Abbasids transformed into institutions such as Bayt al-hikma and Dâr al-ilm. It is also interesting to see that the establishment of the Nizâmiye Madrasas in the Seljuks and the

participation of women in the public lessons of the madrasas were made possible. Prior to this, while there were educational institutions such as masjids, küttâbs, palaces, literary halls, deserts, scholars' shops or homes and libraries, in the Seljuks-Eyyubids-Mamluks periods, the education and training works were conducted in a more planned, programmed and systematic with the dissemination of madrasas.

The Nizâmiye Madrasas and the Dâr al-ilms began to weaken their roles for various reasons until the 1250's ended with the attacks of the Mongols, and they were about to disappear in the area of education except for Damascus and Egypt. However, in this period it seems that the madrasas managed to survive. The institutions of dâr al-ilms and dâr al-hikmas which carried out many various successful educational activities until the 12th century disappeared by transferring their functions to other institutions.

2. Educational Activities in Mamluks Sultanate

Contribution of scholars and craftsmen who left their countries because of the Crusade and Mongol attacks and settled in the regions of Damascus and Egypt, made these provinces significant training centers. The number and quality of Sham and Egyptian educational institutions increased relatively and thus education, training and scientific activities gained momentum again.

Educational activities during the Mamluks period were not restricted to mosque, küttâb and madrasa and those activities were also carried out in tekke, zaviye, hankâh, ribât, tomb, hospital, palace or even caravanserais. Although the madrasas aimed to provide education for the elite factions, the institutions given above provided education for everybody in the society with the activities of culture, art, health and religious guidance services. These institutions took place as social organizations to guide society with respect to social, political and economic aspects. In this period, the roles of madrasas and mosques were interwoven in terms of the services they provided and purposes they intended. It is known that Friday prayers and daily five prayers have been performed in most of the madrasas since 14th the century. Except for the previous ones, it can clearly be understood that almost majority of madrasas had dual functions as a madrasa and a mosque.

In the Middle Age, teaching method in the Islamic world, including the Mamluks, post-primary education institutions was teacher-centered, offered equal opportunities and choices to students. However, it is unfortunate that girls, with some exceptions, were not able to benefit from these educational activities. When the biographies of Mamluk women are examined, it is understood that those who studied came from a large proportion of educated families. They were either daughters, wives or grandchildren of a fakîh, müfessir, muhaddis, hâfız, hatîp or a sheikh. It is difficult to say the same thing in the west world with some exceptions. It can even be said that western women are far behind the Mamluk women in the scientific world.

Conclusion

The madrasas, which could be regarded as higher educational institutions, performed an important function in the Mamluks period. These educational institutions, which included a certain teaching

programme and curricula, wide range of contents of the books used in the classes, the competences of the lectures, existed in the large provinces such as Damascus and Cairo as well as the small towns.

It appears that the Mamluk madrasas were structured just like the ones in 21th century. On the other hand, when teaching programme and curricula of that education system were analyzed, it is possible to confront a combination of law, theology, literature, political sciences and sciences. Although the madrasas were supported by ruling elites, in the beginnings, they did not have a common curriculum because they were informal institutions. However, Qur'an, hadith, fiqh and language were generally taught in every madrasa. Besides, Sufism and kalâm lessons were also given. However, it would not be wrong to say that the philosophical sciences did not take place in the curriculum sufficiently except for the studies based on Bayt al-hikma.

It can be concluded from some comments made by many historians that the educational institutions in Egypt and Sham have a significant difference comparing to ones in other regions. To clarify this point it can be stated that the training period devoted for a student in the madrasas of Egypt and Sham was 16 years, but this period is just for five years in Maghreb. The comments of the related historians also mention that the students in Maghreb are mostly passive recipients who are dependent on their teachers while those in Egypt and Sham are active participants who took the advantage of this long academic period.

In order to meet the needs of the educational institution some properties such as shops and arable lands were allocated to their benefits. Furthermore, some foundations were established as well for supporting financially these educational institutions. It was understood that the Mamluk sultans, who took the advantages of these conditions and opportunities, supported the expansion of educational institutions, especially the madrasas, and increased the number of the assigned staff in order to contribute to both spread of knowledge and guaranteeing their reign.

Keywords: Madrasa, küttâp, education and training, Bayt al-hikma, Mamluks

GİRİŞ

Eğitim-öğretim faaliyetlerinin tarihi serencamını konu edinen şüphesiz pek çok çalışma bulunmaktadır. Ancak Memlûkler dönemi ile ilgili tıpkı diğer disiplinlerde olduğu gibi tarih ve eğitim tarihi alanında da yapılan çalışmaların yeterli olmadığı düşünülmektedir. Bu makalede; İslâm'da eğitim-öğretiminin tarihi seyrinin ana parametrelerine değinilecektir. Genel hatlarıyla verilen resmin analizlerle sunulmasından sonra Memlûkler devrinde, alandaki faaliyetlerin karakteristiği üzerinde durulması hedeflenmiştir.

İslâm eğitim-öğretim tarihinde ilk eğitim kurumlarının, Hz. Peygamberin Medine'de öğretim yapılabilecek mekânların/küttâpların oluşturulmasını istemesi ile ortaya çıktığı bilinmektedir. İslâm peygamberinin ve Müslüman toplumun eğitim-öğretime verdiği önemin bir göstergesi olan bu yaklaşımın, giderek bir eğitim seferberliğine dönüştüğü ve neticede ondan fazla küttâp kurularak kurumsal bir kimlik kazandığı söylenebilir. İlk başta evler, câmiî ve mescidlerde başlayan eğitim ve öğretim, daha sonra belli bir müfredat dâhilinde ilkokul düzeyinde organize edilen küttâplarla,

kurumsal bir yapıya doğru gelişme gösterdiği anlaşılmaktadır (Makdisi, 1981: 19; Kayaoğlu, 1985: 123; Bayraktar, 1987: 89, 93-95; Bayraktar, 1992: 15; Kaçar, 2006: 29; Gözütok, 2012: 67; Sarıçam ve Erşahin, 2014: 128; Kara, 2017: 88).¹ Hz. Peygamber hayatta iken başlayıp, Hulefâ-i Râşidîn döneminde devam eden; eğitim-öğretim alanındaki uygulamalar ile takip edilen müfredat ve uygulanan programlar Emevîler döneminde de devam etmiştir (Gözütok, 2012: 46, 65).² Nitekim büyük yerleşim birimlerinin hemen her mahallesinde ayrı kütüphanelerin oluşturulduğu bilinmektedir. İlk kademe temel eğitim-öğretimin yapıldığı bu kütüphanelerde birçok ünlü şair ve edebiyatçının öğretmen olarak çalıştığı, öncelikle Kur'ân olmak üzere, hadis, temel dini bilgiler ve siyer öğretimi yanında okuma-yazma, güzel konuşma, darb-ı mesel ve şiirin öğretildiği, ayrıca basit matematik işlemleri, imkânlarla göre yüzme ve ata binme gibi diğer alanlarda da eğitim ve öğretimin sürdürüldüğü anlaşılmaktadır (Yurdaydın, 1971: 66; İzzeddîn Ali, 1409/1989: 39-40; Fazlurrahman, 2001: 116; Kazıcı, 2011: 328; Söylemez, 2011: 109-110; Sarıçam ve Erşahin, 2014: 129; Vural, 2016: 29).³ Bu dönemde genel olarak eğitim alanında çok büyük adımlar atılmamış olabilir ya da köklü değişiklikler yapılmamış olabilir ancak İslâmî ilimlerin temellendirilmesi ile birlikte tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf ve tarih gibi ilim dallarının ayrı disiplinler olarak kabul edilmesi, dikkat çeken en önemli gelişme olarak değerlendirilebilir (Özpınar, 2005: 105; Gözütok, 2012: 46; Vural, 2016: 41).⁴

Abbâsîler, Selçuklular, Eyyûbîler ve Memlûkler döneminde kütüphaneler sürekli bir gelişme göstererek, modern dönemin ilk kademe eğitim kurumlarından göreceli olarak çok daha yüksek düzeyde bir eğitim verir duruma gelmişlerdi. Abbasîlerden itibaren Memlûklere kadar bu kurumlar, saray kütüphaneleri, özel kütüphaneler, genel kütüphaneler, câmiî, medrese veya hastane kütüphaneleri, yetimlere tahsis edilmiş mekâtibu'l-eytâm ve sebîl-küttâp şeklinde çeşitlenerek varlıklarını devam ettirmiş bulunmaktadır (İzzeddîn Ali, 1409/1989: 37; Yiğit, 2002: V/749; Gözütok, 2012: 136). Aynı dönemlerde batı için aynı şeyleri söylemek oldukça zordur. Nitekim IX ve XII. asırlarda Orta Avrupa'nın % 95'inin okuma yazma bilmediği zamanlarda, hatta 1291 yılında St. Galler Manastırı'nın Ruhanî Meclisi'nde okuma yazma bilen bir papazın dahi bulunmadığı dönemde İslâm topraklarının

¹ Kırpık, müstakil olarak ilk ilkokulun/küttâbın Medine'de 653'te, Şâm'da ise 744'te kurulduğunu kaydetmektedir. Bkz. (Kırpık, 2009: 8). Mescidü'n-Nebî'nin inşasıyla birlikte mescidin içinde çeşitli sebeplere bağlı olarak tahsis edilen ve yatılı bir okul işlevi de olan Suffe ayrı bir kategoride değerlendirildiği için burada konu edilmemesi uygun görülmüştür.

² Emevîler döneminde Küfe'de Ebû Kâsım el-Belhî (105/723) tarafından kurulmuş bir kütüpte 300 öğrenci olduğu ve Belhî'nin öğrencilerini kontrol için merkebi üzerinde aralarında dolaştığı bilinmektedir. Yine Dahhâk b. Müzâhim (105/723)'e ait bir kütüpte üç bin kadar öğrencinin öğrenim gördüğü bilinmektedir. Bu dönem kütüphanelerinin sayısında belirgin bir artış olduğu, hatta bazı köylerde birden fazla kütüphane bulunduğu zikredilmektedir. İbn Havkal, Sicilya'yı ziyaret ettiğinde Palermo'da 300 ilkokul öğretmeni saydığını, aynı zamanda bir kütüpte beş öğretmen gördüğünü belirtmektedir. Bkz. (Yurdaydın, 1971: 66; Çelebi, 1983: 48; Kazıcı, 2011: 328; Sarıçam ve Erşahin, 2014: 129; Söylemez, 2011: 82). Kütüphanelerde görev yapan öğretmenlerden bazılarının adları için ayrıca bkz. (Söylemez, 2011: 110-111; Sarıçam ve Erşahin, 2014: 128-132).

³ Küfe'li ünlü şair Kümeit b. Zeyd el-Esedî (126/744), kütüphane öğretmenliği yapmaktaydı. Bkz. (İbn Habîb, 1361/1942: 477; İbn Kuteybe, 1388/1969: 547; Çelebi, 1983: 48; Gözütok, 2012: 67, 72, 142-149; Sarıçam, 1997a: XXXVI/255-296; Sarıçam, 1997b: XXXVII/201-232; Söylemez, 2011: 83, 111). İbn Kesîr'in İyâs b. Muâviye (122/740)'nin öğrencilik zamanlarında bir ders esnasında Hristiyan bir öğretmeniyle arasında geçen diyalogo nakleden İbn Kesîr'in bu aktarımından; gayrimüslim çocukların da kütüphanelerde temel eğitimi aldığı, hatta bu kütüphanelerde gayrimüslim öğretmenlerin de görev yaptığı anlaşılmaktadır:

İyâs b. Muâviye'nin şöyle dediği nakledilmektedir: "Ben küçükken kütüba giderdim. Hristiyan çocuklar bizlere güler ve şöyle derlerdi: 'Bunlar, cennetteki yemeklerin artığı olmaz diye iddia ediyorlar.' Ben de Hristiyan olan öğretmenimize: 'Siz yiyeceklerin vücudumuzda gıdaya dönüştüğünü söylemediniz mi?' dedim. Öğretmen: 'evet' dedi. Ben ise: 'Peki öyleyse bu çocuklar, Allah'ın cennettekilerin bütün yediklerini gıdaya çevirmesini neden inkâr etmektedirler?' diye sorunca da öğretmen bana: 'Sen ne şeytansın!' demişti.

Bkz. (İbn Hallikân, 1398/1978: I/248; İbn Kesîr, 1997-1999: XIII/119; Kayaoğlu, 1985: 123; Söylemez, 2011: 81; Gözütok, 2012: 68-69, 149).

⁴ Filoloji, dinî ilimler ve tabii bilimler alanındaki ilk çalışmalar (tedvin) Emevîler döneminde başlamış olmakla birlikte daha sistemli bir şekilde ele alınıp müstakil bir ilim dalı haline gelmesi, Abbâsîler döneminde olmuştur. Bkz. (Kaçar, 2006: 23).

birçok bölgesinde köylerine varıncaya kadar medreselerin mevcudiyeti, câmiî, hankâh, ribât, zâviye gibi mekânlarda da eğitimin ara verilmeden sürdürülüyor olması, 9-11 yaş arası kız ve erkek çocuklarının kişisel seccâdelerinin üzerinde oturarak; kendi özel yazı tahtalarında ders yapıyor olması, ayrıca bedevî kabileler için gezici öğretmenlerin bulunması ve yetimler için özel okulların tahsis edilerek yiyecek ve giyeceklerinin düzenli olarak karşılanması, aradaki muazzam farkı göstermesi bakımından önemlidir (Hunke, 1972: 289, 290).

1. MEMLÜKLER ÖNCESİ EĞİTİM-ÖĞRETİM FAALİYETLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

İslâm coğrafyasında birinci safha olarak nitelendirebileceğimiz Asr-ı Saadet dönemini takiben Râşid Halifeler devri ile Emevîler döneminde dikkat çekici gelişmeler olduğunu kabul etmekle birlikte eğitim alanında daha sistematik faaliyetlerin sonraki yıllarda ortaya çıktığını söylemek yanlış olmaz. Nitekim Abbâsîlerin ilk dönemlerinde birinci kademe eğitim-öğretim, kütâplarda devam ederken yükseköğretim ise daha çok câmiî, mescid gibi yerlerde, daha sonraları câmiî, mescid, medreseler ve özel ihtisas merkezlerinde sürdürülmekteydi. Bahsedilen mekânlarda öğretilen İslâmî ilimler için ulûm'ul-İslâmiyye ya da ulûm'ul-şer'iyye tabiri kullanılmış, Bağdât merkezli tercüme faaliyetleri⁵ ile başlayan yeni süreçte İslâm toplumunu/medeniyetini şaşalı dönemine taşıyacak Antik Yunan, Bizans, Greko-Romen, Hint, Çin ve Pers kültür ve medeniyetinin de etkisiyle okutulan diğer ilimlere ise İlmü'l-evâil⁶ denilmiştir (Şeşen, 1987: 321, 324, 342; Cahen, 2000: 129; Kırpık, 2009: 31; Kazıcı, 2011: 323; Gözütok, 2012: 176; Kılavuz, 2014: 393). Câmiî, mescid ve medreselerde daha ziyade İslâmî ilimler öğretimi yapılmış; kütüphane olarak kurulup sonradan eğitim kurumuna dönüştürülen Dâru'l-hikme, Dâru'l-ilm⁷ veya Beytül-hikme⁸ benzeri yerlerin bir kısmı ile bîmâristân gibi özel ihtisas medreselerinde, pozitif bilimlerden matematik, astronomi, tıp, farmakoloji, botanik, fizik, kimya ve biyoloji ile filoloji ve felsefe gibi ilimlerin öğretimini yapılması öteden beri gelen bir uygulama olmuştur (Pedersen, 1979: VIII/50; Fazlurrahman, 2001: 116; Çetin, 1999: II-5/180, 189; Keleş, 2010: 72; Gözütok, 2012: 176; Karataş, 2013: CXC VIII/CXC IX/CC/550; Yenen, 2013: CXC VIII/CXC IX/CC/327; Kılavuz, 2014: 393). Memlûklü tarihçilerinden İbn Kesîr, Ebû Nasr Sâbûr b. Erdeşîr (416/1025)'in Dâru'l-ilm adıyla kurduğu ve ilim ehline (fıkıhçılara) vakfettiği kütüphanenin ilk kurulan medrese olduğunu söylemektedir (İbn Hallikân, 1398/1978: II/356; İbn Kesîr, 1997-1999: XV/447, 607; Makdisi, 1981:

⁵ Miladî 700'lü yıllarda Başta Suriye, Mısır ve İran'daki Helenistik kültürün felsefî düşünce ve ilim kaynaklarının önemli bir kısmı Arapçaya tercüme edilmeye başlanmıştı. Halife el-Me'mûn döneminde Yunanca, Süryanice, Farsça, Hintçe, Koptça (Soğdça) yazılmış pek çok eser Bağdât'ta Beytül-hikme'ye getirilmiş ve koruma altına alınmıştı. Burada uzman ekipler tarafından eserler tercüme ediliyor, çoğaltılıyor ayrıca da okuma ve telif çalışmaları yapıyordu. Bkz. (Hodgson, 1993: I/186, 250, 252, 381-382; Braudel, 1996: 97; Cahen, 2000: 126-129; Bozkurt, 2016: 129-135; Vural, 2016: 69-73).

⁶ Tarihte ilim dallarında ilk bilinenler ya da ilimlerin temel bilgisi ve temel ilkeleri gibi anlamlara gelen *ilmü'l-evâil*, felsefede İslâm mantık tarihinin öncülerinden Kindî ve Farabî tarafından "deney öncesi (a priori, aksiyom, öncel) bilgi" anlamında kullanılmıştır. Bu terimle, antik felsefe metinleri ve bir tür ilimler tarihinin de kastedildiği anlaşılmaktadır. Bkz. (Açıkgöç, 1995: XI/513; Vural, 2016: 36).

⁷ Dâru'l-ilm ve Dâru'l-kütüp hakkında daha geniş bilgi için bkz. (Makdisi, 1981: 24-27; Güner, 2001: XIII-XIV/74-79).

⁸ IX. asrın ilk yarısında (815 veya 830 yılında) Halife el-Me'mûn (198-218/803-833) tarafından kurulan astronomi çalışmalarıyla da ünlü, aynı zamanda kütüphane, tercüme merkezi ve akademi işlevi de gören Abbâsîler devrindeki ilk yükseköğretim kurumu, Bağdât'ta inşâ edilen Beytül-hikme'dir. Bkz. (Makdisi, 1981: 25; Hunke, 1972: 276, 282; Keskioğlu, 1983: 12; Miquel, 1991: I/208; Bayraktar, 1992: 16; Hodgson, 1993: I/252; Braudel, 1996: 97; Cahen, 2000: 125, 127; Gutas, 2003: 60-62; Kaçar, 2006: 23; Bouamrane, 2010: XIV(2009)/384; Kazıcı, 2011: 323; Vural, 2016: 25). Daha geniş bilgi için ayrıca bkz. (Demirci, 1996: 44-63, 71-78, 93-115, 141-144, vd.; Vural, 2016: 69-80). İslâm tarihçilerinin Beytül-hikme hakkındaki bir kültür merkezi ve bir tercüme merkezi vb. nitelendirmelerinin asla gerçekte bağdaşmadığını savunan, hatta burayı sadece Farsça'dan Arapça'ya tercüme yapılan ve birkaç kişinin çalıştığı bir bürodan öteye geçmediğini ve içinde Sasânîler'e ait birkaç kitabın saklı bulunduğunu iddia eden Dimitri Gutas'ın yanıldığı düşünülmektedir. Zira kilise mahzenlerinden kitapların Bağdât'a taşındığı, burada Yunanca, Hintçe, Süryanice, Kiptice, Arâmice, Sanskritçe, Soğdça ve Farsça benzeri dillerden tercümelerin yapıldığı, tercümelerin kontrol edildiği ve çoğaltma çalışmalarının yapıldığı bilinmektedir. Nitekim bu faaliyetlerin Gutas'ın dediği gibi bir büro ile yürümeyeceği de açıktır. Bkz. (Gutas, 2003: 64-65; Demirci, 1996: 53-55, 57, 59, 60).

26; Hunke, Hunke, 1972: 285; Çelebi, 1983: 135, 186; Şeşen, 1987: 321; Yazılıtaş, 2009: 135; Gözütok, 2012: 182, 193).⁹ Özel ihtisas eğitiminin yapıldığı bir merkez olması dolayısıyla İbn Kesîr'in bildirdiği bu mekânın, ihtisas medresesi olarak da bilindiği ihtimal dahilindedir.

Tıp öğretimi her ne kadar Dâru'l-ilm benzeri kurumlarda yapılmışsa da câmiîlerde de tıp öğretiminin yapıldığına dair rivayetler aktarılmaktadır. Muhammed b. Abdullâh b. Abdurrahmân (772/1370), tıp alanında eğitim vermek üzere Kâhire'deki İbn Tolûn Câmiî'ne atanmıştı (İbn Hacer el-Askalânî, 1414/1993: III/475; es-Sehâvî, 1412/1992: VI/284-285; Gözütok, 2012: 173). Yine V/XI. yüzyılda Fatimî halifelerinden Hâkim Biemrillâh (386/996-411/1021) devrinde İbnü'l-Heysem, Ezher Câmiî'nde tıp dersleri vermekle görevlendirilmişti. Keza aynı dönemde 1005'te mezkûr halife Hâkim Biemrillâh tarafından Kâhire'de yaptırılan, gerek Sünnî gerekse Şîî ilim adamı ve araştırmacıların kullanımına açık bilim, hukuk ve ilâhiyat alanında çalışma yapabilecekleri Beytül-hikme (Dâru'l-ilm) adıyla muazzam kütüphanesi bulunan bir eğitim-öğretim ve araştırma merkezi kurulmuştur (Bayraktar, 1992: 17, 18; Şeşen, 1987: 321; Önkâl ve Bozkurt, 1993: VII/50; Marsot, 2010: 15-16; Uysal, 2013: CXCIII/CXCIX/CC/ 436; Vural, 2016: 192). Miladî 700 ile 1000'li yıllar arası özellikle Bağdât merkezli olmak üzere Kâhire ve diğer şehirlerde gelişen bilimsel faaliyetler yönüyle haklı olarak *altın çağ* veya *parlak dönem* tanımlaması yapılmıştır (Braudel, 1996: 96-103; Hodgson, 1997: 115; Bozkurt, 2016: 129-135 vd.; Vural, 2016: 58).

Selçuklular dönemindeki eğitim kurumları açısından en dikkat çeken gelişme, Nizâmiye Medreseleri'nin kurulmasıdır. Selçukluların siyasî olarak İslâm coğrafyasının liderliğini üstlendikten sonra yaptıkları ilk iş, kültür birliği ile inanç bütünlüğünü sağlamak, Büveyhîler, Karmatîler ve Hamdanîler gibi Şîî grupların yükselişini durdurmak, Helenistik, felsefî ve seküler görüşlerin gelişmesine ve Sünnî düşünce için en büyük tehlike olarak görülen yıkıcı ve bölücü hareketlere karşı mücadele etmek olmuştur. Bu mücadelenin ve Sünnî cephe oluşturma'nın en önemli adımı da Nizâmiye Medreseleri'nin kurulması ve yaygınlaştırılması olmuştur (Makdisi, 1981: 30, 31; Kayaoğlu, 1985: 125, 126-129; Çelebi, 1983: 111; Çubukçu, 1987: 65; Şeşen, 1987: 322-323; Koprman, 1992: VII/42; Güleç, 1997: 26, 28; Fazlurrahman, 2001: 117; Ocak, 2002: V/721-722; Lapidus, 2005: 250-253; Kaçar, 2006: 25, 72; Baş, 2006: 98; Evkuran, 2008: VII-13/56-57; Kırpık, 2009: 17-19, 29, 30, 35; Ocak, 2009: IV-3/1624, 1626; Keleş, 2010: 73; Ocak, 2011: 424-425; Ülkü, ty: III/49; Kalaycı, 2013: 167; Karataş, 2013: CXCIII/CXCIX/CC/550).¹⁰ Selçuklular ve sonrası sözü edilen bu medreselerin yaygınlaşmasında şüphesiz önemli rolleri olan şu üç şahsiyet de burada belirtilmelidir. Bunlar; Nizâmülmülk (485/1092), Nüreddîn Mahmûd Zengî (541-569/1146-1174) ve Salâhaddîn Eyyübî (565-582/1169-1186, ö.1193)'dir (Hamza, 1366/1947: 82; Hitti, 1959: 207; Yurdaydın, 1971: 64; Çelebi, 1983: 364-373; Lapidus, 1984: XIII, XIV; Kayaoğlu, 1985: 126, 127; Şeşen, 1987: 337; Arpa, 2001: 39-40; Yiğit, 2002: V, 750; Kaçar, 2006: 73, 80; Lewis, 2008: I-A/204-205; Keleş, 2010: 73; Gözütok, 2012: 212; Kalaycı, 2013: 167, 168, 171-173).

Selçuklular ve Eyyübîler devrinde dönemin şartlarına göre son derece ileri sayılabilecek bir uygulama; medreselerin halka açık olarak gerçekleştirilen derslerine, kadınların da katılımına imkân verilmesidir. Nitekim geniş katılımlı ilmî toplantılara katılanlar arasında kadınların daha çok olduğu bile vâkidir. Nitekim tarihçi Hâfız Ebû Abdillâh el-Bağdâdî İbnü'n-Neccâr (643/1245)'ın çeşitli alanlarda üç bin kadar ilim adamlarından ders aldığı, bunlardan dört yüzünün kadın olduğu

⁹ Bahâuddevle'nin veziri İbn Erdeşir (416/1025), 381/991 yahut 383/993 tarihinde kurulduğu bilinen bu kütüphaneye, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. el-Hüseyn b. Ebî Şeybe ve Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Hasanî'yi yönetici olarak atamıştı. Bkz. (İbn Kesîr, 1997-1999: XV/447, 607; İbnü'l-Cevzî, 1415/1995: XIV/366; Güner, 2001: XIII-XIV/76, 79; Kırpık, 2009: 129; Gözütok, 2012: 182). Bundan yaklaşık on iki yıl sonra Fâtımî halifesi Hâkim Biemrillâh (386-411/996-1021)'ın 395/1005 yılında Kâhire'de Dâru'l-ilm/Dâru'l-hikme adında bir medrese kurduğu da bilinmektedir. Bkz. (en-Nüveyrî, 1424/2004: XXVIII/112; Çelebi, 1983: 186; Keskiöğlu, 1983: 12; Önkâl ve Bozkurt, 1993: VII/50; Yazılıtaş, 2009: 106; Marsot, 2010: 15-16; Uysal, 2013: CXCIII/CXCIX/CC/436; Vural, 2016: 192).

¹⁰ Daha geniş bilgi için bkz. (Ocak, 1993).

bilinmektedir. İbn Asâkîr, kendilerinden ilim öğrendiği seksen kadar kadının ismini vermektedir. Ferezak'ın eşi edebiyat, Râbiâtü'l-Adeviyye şiir, edebiyat ve tasavvuf, Hârûnu'r-Reşîd'in eşi Zübeyde edebiyat, Meryem bnt Ebî Ya'kûb el-Ensârî, şiir ve edebiyatla ilgilenmişti ve İşbiliye'nin edîb ve şairlerindendi. Ayrıca Benî Evd kabilesinden Zeynep, göz hastalıkları konusunda ve yaraların tedavisinde ünlü bir doktordu. Ümmü Hasan bnt Ebî Ca'fer et-Tancî de şair, edîb ve ünlü doktorlardandı (İbn Kesîr, 1997-1999: XVII, 283; Kehhâle, 1379/1959: I/259, 430-431, II, 17-29; V, 47; Sarıçam ve Erşahin, 2014: 134). Ahmet Ocak, 1050-1250 yılları arasında yaşamış bulunan Nişâbur'da on bir, İsfahân'da yedi, Merv'de üç, Bağdât'ta altı, Dimaşk'ta beş olmak üzere toplam otuz iki hadisçi, dokuz vaiz, beş sûfi, bir fıkıhçı ile dört kâtip ve şair olmak üzere toplam elli bir kadın âlimin kısa biyografilerini sunmaktadır. Ayrıca medrese ve ribât kuranlar ile vakıf kuranlardan on iki kadının da kısa biyografilerinden bahsetmektedir (Ocak, 2011: 427-453). Yine Cihan Piyadeoğlu, Selçuklu döneminde ilim ve kültür alanında faaliyet gösteren ve çoğunlukla Nişâbur, İsfahân, Merv, Serahs, Horâsân gibi şehirlerde yaşamış olan kırk civarında kadının kısa biyografisini vermektedir (Piyadeoğlu, 2011: 459-469). Abdüssettâr eş-Şeyh ise İmâm ez-Zehebî ile ilgili yaptığı çalışmasında onun yüz iki bayandan ilim/hadis aldığını söyleyerek bunlardan beş kişinin kısa biyografisini aktarmaktadır (eş-Şeyh, 1994: 83; Savut, 2016: 31). İslâm coğrafyasındaki ilmî faaliyetlerin durumunu göstermesi bakımından, VII/XIII. yüzyıla kadar yapılan çalışmaların sadece bir kesitini oluşturan bu tablo bile önemli bir göstergedir.

Daha önceleri mescidler, küttâplar, saraylar, edebiyat salonları gibi ilim meclisleri, çöl (badiye), ilim adamlarının dükkân ya da evleri ile kütüphaneler birer eğitim yerleri iken Selçuklular ve sonrası dönemlerde medreselerin yaygınlaştırılması ile eğitim-öğretim işi daha planlı, programlı ve sistematik hale getirilmiştir. Nitekim Bağdât, Dimaşk, Mısır, Musul, Basrâ, Nişâbur, Merv, İsfahân, Rey, Belh, Herât, Taberistân ve Amul gibi pek çok bölgede köylere varıncaya kadar medreselerin kurulduğu bilinmektedir (Lapidus, 2005: 252; Kafesoğlu, 1972: 175; Kayaoğlu, 1985: 126; Çetin, 1999: II-5/188; Arpa, 2001: 39; Kaçar, 2006: 46-51, 70, 71; Kırpık, 2009: 17, 140; Kalaycı, 2013: 151; Sarıçam ve Erşahin, 2014: 132; Atmaca, 2015: II-3/45).¹¹ Ancak bu eğitim kurumları ile yukarıda bahsi geçen dâru'l-ilimler 1250'li yıllara kadar çeşitli nedenlerle zayıflamaya başlamış sonunda Moğolların saldırılarıyla birlikte Şâm ve Mısır hariç olmak üzere yok olma noktasına gelmişlerdir (es-Sehâvî, 1986: 280-281). Medreseler, varlıklarını bir şekilde sürdürmüşlerdir. Ancak birçok işlevi bir arada yürüten dâru'l-ilm ve dâru'l-hikme adıyla kurulan ilim merkezleri on ikinci yüzyılda fonksiyonlarını başka kurumlara devrederek yok olmuşlardır (Gözütok, 2012: 186-187).

2. MEMLÜKLER İKTİDARINDA EĞİTİM-ÖĞRETİM VE EĞİTİM KURUMLARI

Haçlı ve Moğol saldırıları karşısında memleketlerini terk edip Şâm ve Mısır bölgelerine yerleşen ilim ve sanat adamlarının da katkısıyla bu iki bölge, eğitimin kalesi olma özelliğini tahkim etmiştir. Şâm ve Mısır bölgesindeki eğitim kurumlarının sayısı ve kalitesi Memlûkler döneminde göreceli artmış, eğitim-öğretim ve ilmî faaliyetler yeniden ivme kazanmıştır. Selçuklu ve Eyyûbî geleneğini devam ettiren Memlûk sultânları ile diğer devlet adamlarının hatta tüccarların da ciddi destekleriyle bu dönemde câmiî, medrese, ribât, zâviye, hankâh, hastane vb. kurumların inşasına hız verilmiştir.

2.1. Eğitim-Öğretim Faaliyetlerinin Genel Karakteristiği

Bu dönemde, bahsi geçen mekânlardaki eğitim faaliyetlerinde fark edilir derecede bir gelişmenin olduğunu söylenebilir (Yiğit, 2002: V/748-750; Deliser, 2004: 8). Ne var ki bu ilim adamları ve faaliyetlerinin daha çok İslâmî ilimler (tefsir, hadis ve fıkıh) ile tarih, coğrafya, dil, edebiyat gibi alanlarda yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Nitekim Abdussamed b. Ahmed el-Katfetî

¹¹ Kırpık, bu medreseler hakkında kısaca bilgi verdikten sonra buralarda ders veren hocaların isimlerini de vermektedir (Kırpık, 2009: 45-81).

(676/1277)'nin yüz yüze eğitimle icazet aldığı hocaların sayısının beş yüz elli olduğu, başkent Kâhire'de medrese sayısının 74, Şâm'da ise 159 olduğu düşünüldüğünde; dönemin hem ilim adamı sayısı hem de eğitim kurumlarının ne boyutta olduğu konusunda bir fikir verebilir (Kayaoğlu, 1985: 127, 128; Yiğit, 2002: V/750; Gözütok, 2012: 37).¹² Kırpık, Kâhire'deki Memlûk medreselerinin 115'i aştığını belirtmektedir (Kırpık, 2009: 138). Memlûkler devrindeki medreselerde dirayetli fıkıhçıların olduğu, Kâhire'de 70, Dımaşk'ta 130, Kudüs'te 130 civarında fıkıh medresesi olduğu, bu medreselerden sadece biri olan Nâsırıyye Medresesi'nde her mezhepten en az 33'er fakih ders verdiği ve sonra Sultân en-Nâsır Muhammed'in 724/1324'te fakihlerin sayısını 54'e çıkardığı da bilinmektedir (İbn Kesîr, 1997-1999: XVIII/243; Keleş, 2010: 100; Savut, 2016: 25). Yine bu dönemde tıp alanında da hatırı sayılır gelişmeler olduğunu söylemek mümkündür. Nuaymî, Dımaşk'ta tıp alanında faaliyet gösteren Dıhvâriyye, Düneysîriyye ve Lebûdiyye Necmiyye medreseleri ile kurucularından bahsetmektedir. Nitekim küçük kan dolaşımını Portekizli Servetus'tan üç asır önce keşfeden Memlûk doktoru İbnü'n-Nefis, Dıhvâriyye Medresesi'nde öğrenim görenlerden sadece biridir. Fas'lı matematikçi İbnü'l-Bennâ (721/1321), günümüzde kullanılan temel cebirsel işaret ve sembolleri ilk icad eden ve kullanan bir bilim adamıdır (en-Nuaymî, 1410/1990: II/100-108; Keskiöğlu, 1983: 43-44; Yiğit, 1991: 315-322; Yiğit, 2002: V/751-752, 755; Kırpık, 2009: 138; Sarıçam ve Erşahin, 2014: 161).¹³ Ancak bütün bu olumlu gelişmelere rağmen astronomi, fizik, matematik, kelâm ve felsefe gibi alanlarda aynı gelişmenin olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Yukarıda bahsi geçen dinî ilimler ve müspet bilimler yanında tarih, coğrafya, edebiyat, felsefe ve düşünce alanında bilimsel faaliyetlerin, altın çağ diye adlandırılan Abbâsîler dönemindeki Bağdât ile aynı dönem Endülüs'teki çalışmalara göre oldukça yetersiz kaldığı da bir gerçektir. Aynı şekilde kültür ve sanatta da önceki şaşalı dönemin/altın çağın seviyesinin üzerine çıkmak ne yazık ki mümkün olamamıştır.

Ortaçağ İslâm dünyasında Memlûkler de dâhil olmak üzere temel eğitim sonrası eğitim-öğretimin yapıldığı yükseköğretim kurumları öğretmen merkezli, öğrenci özgürlüğü ve fırsat eşitliğine dayalı (Hamza, 1366/1947: 62; Bayraktar, 1987: 270-271, 275-276; Kopraman, 1992: VII/42; Paksoy, 1999: 29; Kırpık, 2009: 106; Gözütok, 2012: 37, 41)¹⁴ olmakla birlikte öğretimde bazı istisnalar hariç tutulacak olursa yalnızca erkek çocuklarına açık, maalesef kız çocuklarına kapalıydı. İlkokul/İlköğretim Okulu olarak da kabul edebileceğimiz küttâpların bir kısmında kız çocuklarının erkek çocuklarla birlikte ders gördüklerine dair kayıtlar mevcuttur. Ancak yükseköğretim olarak değerlendirilen medreselerde karma öğretimin yapılmadığı kanısı ağır basmaktadır (Çelebi, 1983: 343; Gözütok, 2012: 333; Sarıçam ve Erşahin, 2014: 133). Ancak yaygın olmamakla birlikte kız çocuklarına ait yatılı okulların da varlığından bahsedilmektedir. Nitekim Zira' b. Cemâa (733/1332), medreselerde yatılı eğitim görecekle ilgili görüşlerini aktarırken; kız çocukları için kurulacak olan yatılı okulların, تنها bölgelerde ve erkeklerin uğrak yeri olmayan yerlerde inşa edilmelerini önerdiği Çelebi tarafından aktarılmaktadır (Çelebi, 1983: 395).

¹² Daha geniş bilgi için ayrıca bkz. (en-Nuaymî, 1410/1990: I/7-499, II/3-106; el-Makrizî, 1270/1853: II/367-403; Hamza, 1366/1947: 82-83; Çelebi, 1983: 240-272).

¹³ Ayrıca Memlûk döneminde tıp alanında yetişen bilim adamları, çalışma alanları ve eserleri için bkz. (Kaçar, 2006: 131-137).

¹⁴ Hür ve köle, zengin ve fakir, Müslüman ve gayrimüslim gibi herhangi bir sınıf ayırımında bulunmaksızın, fırsat eşitliği sunan bir anlayışla kurumsal olarak eğitim faaliyetleri kurgulanmıştı. Hz. Peygamber döneminde küttâp diye adlandırılan okullarda uygulama bu şekilde idi. Bkz. (el-Buhârî, 1315/1897: VIII/46 (Diyât/27); Gözütok, 2012: 41, 68, 69). Yine örnek olması bakımından *Mu'cemü'l-Bıldân* ve *Mu'cemü'l-Udebâ* adlı eserlerin de müellifi Şihâbüddin Ya'kûb (memlûk olduğunu belirten Yâkûb, ismini daha sonra Yakûb olarak değiştirmişti) b. Abdullâh el-Hamevî (626/1229), küçük yaşlarda esir alınıp Bağdât'a getirilmişti. Onu satın alan kişi tüccâr olduğundan, ileride muhasebe işlerini yürütmesi için küttâba göndermişti. Burada okuma-yazma, nahiv ve lûgat gibi dersler aldıktan sonra fırsat buldukça ilmi çalışmalara da devam etmiş, hatta ücret mukabilinde kitap bile istinsah etmişti. Şâm, Halep, Sincâr ve Horâsân gibi bölgeleri dolaşarak muhteşem eserlerini kaleme alacak kadar uzmanlaşmıştı. Bkz. (Yâkûb el-Hamevî, 1993: VII/2882-2883; İbn Hallikân, 1398/1978: VI/127; es-Safedî, 1381-1465/1962-2004: XXVIII/45-47; Şeşen, 2001: 17; Gözütok, 2012: 41).

Yukarıda belirtilen nedenledir ki kız çocukları daha ziyade aile içerisinde ilim sahibi olan birinci derece akrabalarından ya da hemcinslerinden bire bir ders almak suretiyle eğitimlerini tamamlayabiliyorlardı. Veyahut da câmiî ve mescid gibi genele açık yerlerde kadınlara özel olan ders halkalarına ve kadınlara açık ders meclislerine devam ederek kendilerini geliştirebiliyorlardı. Mısır'da Ezher Câmiî'nde saray haremine ve sarayda görevli diğer kadınlara özel derslerin yapılması gelenek haline geldiği (Gözütok, 2012: 333) ve âlim bayanlardan bizzat ders meclisi yönetenlerin bile olduğu bilinmektedir. Ümmü Cafer bnt. Ebi'l-Fadl bunlardan sadece biridir. İkamet ettiği Îsâ b. Ali Kasrı'nda matematikçilerin ve doktorların katıldığı bir ders grubu vardı (Kehhâle, 1379/1959: I/196; Gözütok, 2012: 334). Nitekim Memlûk kadınlarının biyografileri incelendiğinde okumuş olanlarının büyük oranda eğitilmiş ailelerden geldikleri anlaşılmaktadır. Bunlar ya bir fakîhin, müfessirin, muhaddisin, hâfızın, hatîbin ve şeyhin ya da bir tarihçinin, edîbin ve şairin kızı, kız kardeşi, eşi veya torunudur (İbn Hacer el-Askalânî, 1414/1993: II/128; Kaçar, 2006: 67; Kortantamer, 2011: 605-620, s. 612). Bunlardan biri olan Fâtıma bnt. Ahmed (783/1381), dedesi Radiyyüddîn et-Taberî'den İbn Mâce dışında *el-Kütübü's-Sitte*'yi, İbn Hıbbân'ın *Sahîh*'ini, Tirmizî'nin *Şemâil*'ini ve bunlardan başka kitap ve cüzleri semâ yoluyla almıştı (Eren, 2003: XLIV-I/101).

Medreselerin kadınlara kapalı olmasına rağmen kendini yetiştirmek isteyen bazı Memlûk kadınlarının erkeklerden icazet aldıkları da kaynaklarda geçmektedir. Sittü'l-Abîd bnt. Ömer ed-Düneysirî ve Sittü'l-Benîn bnt. Muhammed b. Benîn, bunlardan sadece ikisidir. Çok tanınmış tarihçilerden Sehâvî'nin Sittü'l-Vuzerâ'ya, İbn Ebi'l-Yüsr ve Ebû Şâme'nin ise Fâtıma bnt. Ubeydillâh'a icazet verdiği de bilinmektedir (İbn Hacer el-Askalânî, 1414/1993: II/126, 130, III, 224; Kehhâle, 1379/1959: II/153, 156; Kortantamer, 2011: 613).¹⁵ Erkek ilim adamlarının da ilim sahibi kadınlardan icazet aldıkları bilinmektedir. Meşhur Memlûk tarihçilerinden Birzâlî, Ümmü Süleymân'dan, Zehebî, İbn Rafî ve Birzâlî, Nefise bnt. İbrâhîm'den, İzzeddîn b. Cemâa, Fatıma bnt. Ali'den ve Ebû Hâmid b. Zahîra ise, Fâtıma bnt. İsmâîl'den icazet almıştı (el-Birzâlî, 1427/2006: I-1/27-28; İbn Hacer el-Askalânî, 1414/1993: III/222, 225, IV, 397; eş-Şeyh, 1994: 83; Kaçar, 2006: 68; Kortantamer, 2011: 613).

Memlûk tarihçileri yazmış oldukları kitaplarında kadın hocalardan ders aldıklarını açıkça belirtmişlerdir. Bu ifadeler, Memlûk bilim kadınlarının erkek meslektaşları tarafından takdir edilip ciddiye alındıklarını da göstermektedir (Kaçar, 2006: 68; Kortantamer, 2011: 614; Ayaz, 2015: 124). İbn Battûta, dünyanın dört bir tarafından dersine rağbet edilen bir bayan ilim adamı Zeynep bnt. Kemâleddîn Ahmet b. Abdurrahîm b. Abdulvâhid b. Ahmed Makdisî ile Ümmü Muhammed Aîşe b. Muhammed b. Müslim b. Selâme Harrânî'den icazet aldığını söylemektedir (İbn Battûta, ty: 92). Keza Tavûsî, Hukeyme bnt. Mahmûd b. Muhammed (d.698/1299) isimli bayandan genel bir icazet almış, Zehebî ise, Fâtıma bnt. İbrâhîm b. Ganâim'den hadis almıştı (Kehhâle, 1379/1959: I/287, IV, 25; Gözütok, 2012: 339). Ayrıca Eren, bir çalışmada Memlûkler devrinde yaşamış üç ilim adamının adını vererek her birinin ellinin üzerinde bayan hadisçileri, hocaları arasında gösterdiğini belirtmektedir (Eren, 2003: XLIV-I/ 95-97; Savut, 2016: 31). Dönemin batı dünyasında aynı şeyleri söylemek oldukça zordur. Hatta bilim dünyasında batı kadınlarının Memlûk kadınlarından çok daha geride olduğu da söylenebilir (Kırpık, 2009: 106; Kortantamer, 2011: 616; Ayaz, 2015: 125).¹⁶

¹⁵ İbnü'l-Hâc, Sittü'l-Abîd, Sittü'l-Huluk, Sittü'l-Hukkâm, Sittü'n-Nâs ve Sittü'l-Kudât, Sittü'l-İrak, Sittü'l-Yemen gibi isimlerin kadınlara takdir ve tazim için verildiğini söylemektedir. Ayrıca bu tür tazim ve övgü ifade eden lakapların daha çok ilim kadınlarına ve tasavvuf erbabı kadınlara verildiği anlaşılmaktadır. Bkz. (Kehhâle, 1379/1959: II/150-174; Yiğit, 2004b: XL-2/ 137).

¹⁶ 1204-1234 yılları arasında Anadolu'da faaliyet gösteren Türkmen Şeyh Evhadüddîn Hamîd el-Kirmânî'nin kızları Fatma Hâtun ve Âmine Hâtun dikkatleri üzerine çekmektedir. Kadınların eğitim ve öğretimini önemseyen anlaşılan Kirmânî, her iki kızının düzenli bir şekilde eğitim almasını sağladığı gibi el sanatları öğrenmelerine de özen göstermiştir. Fatma Hâtun'un, genç kız ve hanımlarla birlikte erkekleri de irşat eden keşf ve kerâmet sahibi büyük bir mürşide olduğu söylenir. Keza kız kardeşi Âmine Hâtun'un da Şâm'da 18 adet hankâh'ın şeyhliğini yapan âlim ve zâhîde bir kadın olduğu zikredilmektedir (Kehhâle, 1379/1959: IV/48; Kurt, 2002: V/403).

Memlûkler devri eğitim kurumlarının hemen birçoğunda önceki dönemlerde olduğu gibi, ihtiyaçlarının temini ve giderlerinin karşılanması hususlarına cevap verecek şekilde vakıflar kurulmuş ve bu vakıflara dükkân, ekilebilir arazi vb. akarlar bağlanmıştır (ez-Zühaylî, 1995: 40-41; Tomar, 2002: XII/251; Deliser, 2004: 4; Acar ve Ergin, 2012: XIV-2/5). Eğitim-öğretimin yapıldığı hemen her medrese, her câmiî ve diğer kurumların birer kütüphanesinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Kütüphanelerin durumunu göstermesi bakımından tarihçi Şafi b. Ali el-Askalânî (730/1330)'nin, 18 kütüphanesinin olduğuna dair gelen bilgi kaydı önemlidir. Bunlar, ya görev yaptığı her kurumda kendi adına oluşturduğu ya da kendi adına çeşitli kurumlarda oluşturduğu kütüphaneler olmalıdır. Bir kişiye ait bu kadar kütüphanenin varlığından bahsedilmesi, toplamda ne kadar kütüphanenin olabileceği konusunda ayrıca bir fikir verebilir (Yiğit, 1991: 251, 334).

Gerek vakıflardan sağlanan destekle gerekse sultân ve umeranın desteğiyle her medreseye en az bir nâzır (yönetici) ve bir müderris (profesör);¹⁷ her müderrise en az bir muîd (asistan)¹⁸ ya da müfid¹⁹ ve yeteri kadar öğrenci verildiği ve muîd ya da müfidlerin ders dışında öğrencilerle ilgilenerek onların gelişmelerine olumlu katkı sağladıkları bilinmektedir. Memlûk sultânları kendi iktidarlarında özellikle medreseler başta olmak üzere eğitim kurumlarının yaygınlaşmasına verdikleri destekle ve tahsis edilen kadroların artırılmasıyla, bir taraftan ilmin yayılmasına katkıda bulunurken diğer taraftan kendi saltanatlarını da güvence altına almış oldular (Âşûr, 1976: 344; Yiğit, 1991: 247, 366; Çetin, 1999: II-5/181, 189; Deliser, 2004: 4, 8; Kaçar, 2006: 45, 52; Keleş, 2010: 87).

2.2. Örgün ve Yaygın Eğitimin Kurumları

Memlûkler devrinde eğitim-öğretim faaliyetleri, küttâp, câmiî ve medrese ile sınırlı kalmayıp tekke, zâviye, hankâh, ribât, türbe (meşhed), hastane, saray hatta kervansaraylarda bile sürdürülmüştür (Ayaz, 2015: 136).²⁰ Câmiî, hankâh, ribât, tekke ve zâviye benzeri yerler hem ibadet ve zikir yerleri hem de barınma yerleri olarak önemli bir sosyal fonksiyon icra etmekteydi. Aynı

¹⁷ Her medresede bir nâzır ve ondan sonra öğretim üyesi olarak görev yapan en az bir öğretici bulunmakta idi. Öğretim işinden birinci derecede sorumlu kişi ise müderristi. Bkz. (Kaçar, 2006: 52).

¹⁸ Günümüz Yükseköğretim sisteminde ihtisasını tamamlamış fakat kendine ait müstakil kürsüsü bulunmayan öğretim yardımcılara karşılık geldiğini düşündüğümüz muîd kadrosunun müderristen sonra gelen bir görevlendirme olduğu anlaşılmaktadır. Birden fazla muîdin olduğu medreselerde muîdlerden birinin 'Reîsu'l-Muîd' olarak görevlendirildiği kaynaklarda geçmektedir. İmamul-Haremeyn el-Cüveynî (478/1085)'nin öğrencilerinden İmâdüddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali el-Herrâsî (504/110)'nin, Reîsu'l-Muîd olarak görev yaptığı bilinmektedir. Muîdin görevlerinden biri de, müderrisin verdiği dersi öğrencilere tekrar etmek ve onların iyice kavrayıp pekiştirmelerine yardımcı olmaktır. Günümüz üniversitelerindeki mevcut araştırma görevlisi kadrosuna kısmen karşılık gelen bir görevlendirme olduğu da söylenebilir. Bkz. (es-Sübkî, 1413/1993: VII/232; Makdisi, 1981: 193; Çetin, 1999: II-5/181; Kaçar, 2006: 52; Kazıcı, 2011: 379-380; Gözütok, 2012: 349).

¹⁹ Mısır medreselerinde bulunan ve muîde benzer özel bir kadro olduğu anlaşılan müfidlik, bir nevi öğretim yardımcılığı görevine denk gelmektedir. Kadrolu ya da kadrosuz bir şekilde de ifa edilebilen bu görevin sadece Memlûkler dönemine has bir görevlendirme olduğu da belirtilmelidir. Bkz. (Makdisi, 1981: 195; Kaçar, 2006: 54; Kazıcı, 2011: 381; Gözütok, 2012: 349).

²⁰ Mısır ve Dimaşk bölgelerinde inşâ edilen hankâh benzeri yapıların daha çok tüccarlara ve yolculara hitap eden Anadolu topraklarındaki versiyonu, kervansaraylardır. Bu yapılar ticaret yolları üzerinde on beş ila yirmi mil aralıklarla dizilmişlerdi. Buralarda hamamlar, kütüphaneler ve ihtiyacı olan tüccar ve diğer yerleşimcilere hizmet sunmak üzere veterinerlik ile zanaatkârlık hizmetleri de verilmekteydi. Karatay Kervansarayı vakfiyesindeki şu ifadeler dikkate şayandır: "...arta kalan gelirlerden hana gelen, handan geçen Müslüman, kâfir, erkek, kadın, hür, köle her yolcuya... ekmek, yemek ve pişmiş et verilmesi, ihtiyacı olana ayakkabı temin edilmesi, hayvanlarına da saman ve arpa verilmesi... hasta olanlara tedavi oluncaya kadar ilaç verilmesi, handa ölenin de techiz-tekfîn masraflarının karşılanması..." (Brend, 1995: IX/399; Turan, 1948: XI/83-84, 86, 89, 94-96-96; Çetin, 1981: 181, 182; Algül, 1998: VII-7/21). Kayaoğlu, Osman Turan'dan nakille bu kervansarayların bir kısmının adını (otuz civarında) vermektedir (Kayaoğlu, 1981: XXIV-1/365). Memlûk döneminde inşâ edilen, eğitim, sağlık ve ibadet merkezinin bir arada bulunduğu kompleks yapılar pek çoktur. 1284-1285'te Sultân Kalâvûn tarafından yaptırılan, hastane, medrese ve türbesiyle birlikte Kalâvûn Câmiî ile 1356-1365 yıllarında inşâ edilen, câmiî ve türbesiyle birlikte Sultân Hasan Medresesi, bunlardan sadece ikisidir (Kaçar, 2006: 34). Memlûkler döneminde inşâ edilen bu yapıların isimleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. (Keleş, 2010: 74-83).

zamanda bu mekânlar, eğitim faaliyetleri bakımından yaygın eğitim kurumları olarak değerlendirilmekteydi. Medreselerin elit bir kesime hitap etmesine karşılık bu mekânlar, toplumun her kesimine yönelik eğitim, kültür-sanat, sağlık ve irşâd hizmeti sunan; sosyal, siyasî ve ekonomik açıdan toplumu yönlendiren kuruluşlar arasında bulunmaktaydı. Hankâh ve zâviyelerde namaz, halvet ve zikir için ayrılmış bölümler yanında derslikler, kütüphane, mutfak ve hamam gibi bölümler de vardı. Bu mekânların ve içinde barınanların tüm ihtiyaçları kurulan vakıflar tarafından karşılanmaktaydı (ez-Zühaylî, 1995: 40-41; Türer, 1995: 161-162; Ergül, 2004: 25; Kaçar, 2006: 38; Kırpık, 2009: 9, 11; Keleş, 2010: 34; Acar ve Ergin, 2012: XIV-2/ 25; Atmaca, 2015: II-3/57-58; Ayaz, 2015: 126, 127). Hankâh ve zâviyeler gibi ribâtların da diğer işlevleri yanında medrese işlevi gördüğü söylenebilir. Nitekim 725/1325 yılında Nâsırî Ribâtı'na Trablus kadısı Hüsâmeddîn el-Hasan b. Ramazân b. el-Hasan el-Kırîmî eş-Şâfiî, Cemâleddîn eş-Şerîşî'nin yerine atandığı bilinmektedir (el-Cezerî, 1419/1998: II, 78).

Yine yukarıda sayılan kurumsal yapıların dışında birer kültür merkezine dönüşmüş olan kitapçıların bulunduğu çarşılarda da sürdürülen eğitim-öğretim faaliyetlerine değinmek gerekmektedir. Buralardaki ilim meraklılarının karşılaşmaları esnasında müzakerelerde bulunmaları veya öğrenci-hoca buluşmaları da birer eğitim-öğretim faaliyeti olarak değerlendirilmelidir. Nitekim Şâm'da 'Sûku'l-kütüb' adıyla Bağdât Kitapçılar Çarşısı'na benzer bir çarşı oluşturulmuştu. Buralar da aynı zamanda bir öğretim merkezi gibiydi. Örneğin Bedruddîn Muhammed b. Osman b. Ebî'l-Vefâ el-Ezâzî ed-Dımaşkî (703/1303)'nin bu çarşıdan hiç çıkmadığı, Câhız'ın kitaplardan faydalanmak amacıyla kitapçı dükkânlarını kiralayıp buralarda gecelediği ve ünlü bilginlerden Ebû'l-Ferac el-İsfâhânî ile Ebû Nasr ez-Zeccâc'ın kitapçılar çarşısında buluşmayı adet edindikleri nakledilmektedir (İbn Hacer el-Askalânî, 1414/1993: IV/45; Yâkût el-Hamevî, 1993: IV/1713-1714; Çelebi, 1983: 55-56; Gözütok, 2012: 300).²¹

Mısır'da inşa edilen ilk câmiî olan Amr b. As Câmiî ile Dımaşk'taki meşhur Emeviye Câmiî'nin her ikisinde de; İbn Kesîr'in müderris olarak ders verdiği dönemde sekiz bağımsız derslik ve ek olarak çeşitli ders halkalarına tahsisli köşeler bulunmaktaydı (el-Makrizî, 1270/1853: II/255; Çelebi, 1983: 101-104; Yiğit, 1991: 249; Yiğit, 2002: V/751; Kaçar, 2006: 35). Dımaşk Mescidi'nde (Emevî Camiî)'nde çeşitli derslerin verildiğinden bahseden Battûta muhaddislerin hadis okuduğu kürsüleri ve hafızların Kur'ân okuduğu kürsülerinin bulunduğunu aktarmaktadır (İbn Battûta, ty: 81). Ayrıca meşhur Ezher Câmiî'nin, 664 yılında Sultân Baybars tarafından tamir ettirilip eğitim faaliyetlerine de hazır hale getirildiği bilinmektedir (Yiğit, 1991: 249). Yine Kudüs'te bulunan Aksâ ve Kubbetü's-sahrâ câmiîleri Memlûkler dönemi boyunca önemli eğitim mekânları olarak hizmet vermekteydiler. Derslere devam eden takipçilerin çok kalabalık olması nedeniyle câmiî içindeki bazı kürsülerin avluya alındığından da bahsedilmektedir (Mahamid, 2011: XLI/266). Câmiîlerdeki dinleyicilerin canlı tutulması ya da daha etkili bir eğitimin verilmesi maksadıyla konuşmacıların yerinden kalkıp katılımcılar arasında dolaşması da önemli bir uygulama olarak dikkati çekmektedir. Bu yöntemi uygulayanlardan biri Şeyh Abdullâtîf b. Muhammed İbn'l-Câberî (762/1361)'dir. O, konuşmalarında şiirler, hikâyeler ve oyunlar kullanır, dinleyiciler arasında dolaşırdı. Aynı şekilde küttâp öğretmenlerinden Dahhâk b. Müzâhim (102/720)'in de öğrencilerinin kalabalık olmasından dolayı merkebinin üzerinde dolaşarak ders verdiği söylenir (İbn Kâdî Şühbe, 1977-1994: I/172-173; Mahamid, 2011: XLI/271; Söylemez, 2011: 82-83).

Memlûk câmiîlerinin birer yaygın eğitim kurumları olarak işlev gördüğü ve bazı câmiîlerde felsefe, tarih, tıp, astronomi ve şiir (aruz edebiyatı) gibi ilimlerin de öğretildiği kaynaklarda geçmektedir. Herkese açık olan câmiîlerdeki bu ilim halkalarında, çoğu kez bir başkası gelir diye hep bir boşluk bırakıldığı da zikredilmektedir (İbn Hacer el-Askalânî, 1414/1993: III/475; es-Sehâvî,

²¹ Makrizî, Mısır'ı tanıtırken iki kitapçı çarşısının olduğunu söylemektedir. Bunlardan biri Demirciler Çarşısı yakınındaki 'Sûku'l-verrakîni'l-kadîme' diğeri de Melikler Sokağı'ndan geçtikten sonraki 'Sûku'l-verrakîn' adıyla bilinen çarşıdır. Bkz. (Gözütok, 2012: 301).

1412/1992: VI/284-285; Çelebi, 1983: 106; Kaçar, 2006: 32-33; Gözütok, 2012: 173). Nitekim 773/1371 yılında Kâhire'de vefat eden Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm b. Ahmed b. İlsâ b. Ömer b. Huld Ebû İshâk el-Mahzûmî İbnü'l-Haşşâb'ın, Kâhire'deki İbn Tolûn Câmiî ve Bîmâristan'da tıp dersleri verdiği ve hastaları tedavi ettiği, yine Muhammed b. Abdillâh b. Abdîrrahmân (772/1370)'ın, tıp alanında eğitim vermek üzere Kâhire'deki İbn Tolûn Câmiî'ne atandığı bilinmektedir (İbn Hacer el-Askalânî, 1414/1993: III/475; es-Sehâvî, 1412/1992: VI/284-285; Gözütok, 2012: 173).

Memlûkler dönemi, medreselerle birlikte câmiîlerin de inşâsına hız verildiği bir dönemdi. Hatta bazı mescidlerin genişletildiği, câmiîlerin yanına medrese ilave etmek gibi yoğun çalışmaların olduğu bir dönemdir. Ancak bütün bu çalışmaların, câmiîlerdeki eğitim halkaları ya da kürsülerine herhangi bir engel teşkil etmediğini de söylemeliyiz. Başlangıçta olduğu gibi câmiîler, yine eğitim merkezi olma özelliklerini korumuşlardır. Memlûkler devrindeki câmiî ve medreselerin rolleri neredeyse birbirine karışmıştır. VIII/XIV. asırdan itibaren medreselerin birçoğunda cuma namazı hatta beş vakit namaz bile kılınmaya başlanmıştır. Önceki inşâ edilenler hariç olmak üzere bu dönemdeki medreselerin neredeyse birçoğunun medrese-câmiî gibi ikili bir işleve sahip olduğu anlaşılmaktadır (Makdisi, 1981: 20; Bayraktar, 1987: 101; Çetin, 1999: II-5/180; Kaçar, 2006: 26-32, 35; Mahamid, 2011: XLI/254-260; Ayaz, 2015: 136).

Medrese ve câmiîlerin dışında eğitim-öğretim faaliyetlerinin sürdürüldüğü başka kurumlar da vardı. Bu kurumlardan sadece Kâhire'de 22 hankâh, 11 ribât ve 25 zâviyenin olduğu (el-Makrizî, 1270/1853: II/414-436; Yiğit, 1991: 250, 386; Kaçar, 2006: 37; Keleş, 2010: 34, 92), Dımaşk'ta ise 29 hankâh, 23 ribât ve 36 zâviye olduğu (Yiğit, 1991: 250, 386; Keleş, 2010: 111; Ayaz, 2015: 126) bilinmektedir. Bunlardan Şeyhû Hankâhı'nda dört mezhep fikhî yanında hadis, tasavvuf, kıraât ve tıp ilimlerinin okutulduğu bilinmektedir (el-Makrizî, 1270/1853: II/421; es-Süyûtî, 1387/1967: II/266; Hamza, 1366/1947: 109; Yiğit, 1991: 250, 487; Yiğit, 2002: V/751; Kaçar, 2006: 37; Keleş, 2010: 34, 111; Kazıcı, 2011: 373). Yine hadis derslerinin de okutulduğu Baybars el-Çaşnigir Hankâhı'nda 400 sûfî ve 100 asker barınmaktaydı (el-Makrizî, 1270/1853: II/414-417; Yiğit, 1991: 250, 487; Yiğit, 2002: V/751; Durmuş, 2005: 69; Keleş, 2010: 92). Keza farklı sebeplerle evden ayrılan kadınların barındığı ve koruma ve sığınma evleri gibi işlevi olan Bağdâdiyye Ribâtı'nda da fikhî ve tasavvuf dersleri yanında çeşitli eğitimlerin verildiği zikredilmektedir. Bu mekânların medreselerle sıkı bir ilişkilerinin olduğu açıktır. Zira Memlûkler toplumunda ibadetle eğitim, asla birbirinden ayrı tasavvur edilemiyordu (el-Makrizî, 1270/1853: II/421-432; Yiğit, 1991: 249, 387-388; Yiğit, 2002: V/751; Yiğit, 2004b: XL-2/131, 138, 142; Kaçar, 2006: 36-37; Keleş, 2010: 34; Ayaz, 2015: 127; Savut, 2016: 31). Çalışmalarıyla Memlûkler dönemi ilmî ve fikrî hareketine damgasını vuran meşhur âlimlerden İbn Haldûn, Baybars Hankâhı şeyhliği yapmış, İbn Hacer ise yöneticilik görevi ile birlikte aynı hankâhta hadis imlâ ettirmiş ayrıca da Şeyhûniyye Hankâhı'nda da fikhî ve hadis dersi vermiştir. Yine Muhyiddîn el-Kâfiyeci (879/1474), Şeyhûniyye şeyhliği görevinde bulunarak çok sayıda öğrenciye ders vermiştir. Keza es-Süyûtî ve Bedreddîn el-Aynî, Berkûkiyye Hankâhı; Abdûlbâsî el-Hanefî ise Şeyhûniyye Hankâhı sûfîlerinden yetişen önemli şahsiyetlerdir (İzzeddîn Ali, 1409/1989: 79-81; Yiğit, 2002: V/752).²² Çok yönlü sosyal mekânlar olarak faaliyetlerini sürdüren zâviyelerde, ribâtlarda, hankâhlarda ve meşhurların mezarları müstemilatlarında kurumsal yapıya dönüştürülmüş türbe ya da meşhedlerde aynı zamanda medreselerde olduğu gibi eğitim-öğretim faaliyetlerinin de yürütüldüğü, ayrıca buralarda mutasavvıflar tarafından yapılan öğretim faaliyetlerinde, temel İslâmî ilimler ile tasavvufî ilimlerin

²² İbn Battûta, *Seyahatname*'sinde Irak-ı Acem bölgesinde bulunan Lûristân (Bilâd-ı Lûr)'ın saltanat merkezi olan İzec'de zâviyelere medrese denildiğini belirtmektedir. Yine İbn Battûta, Lûristan atabeklerinden Nusretüddîn Ahmed'in ülkesinde 460 zaviye yaptırmış olduğu ve bunlardan 44'ünün İzec'te olduğunu ifade etmektedir. Yolcuların konaklama yerlerinin her birinde "medrese" adıyla bir zâviyenin olduğundan da bahsetmektedir (İbn Battûta, ty: 147). Kâhire ve Mısır arasında inşâ edilen eğitim kurumu, hem 'Arslan Medresesi' hem de 'Hankâh Medresesi' adıyla isimlendirilmekteydi (es-Sübkî, 1413/1993: IX/129; Gözütok, 2012: 273).

birlikte öğretildiği anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Cemâa'nın Şafî Zâviyesi'nde ders verdiği, Mecdüddîn Aksarâyî'nin Siryakus Hankâhı'nın şeyhliğine atandığı, Şeyh Kıvâmüddîn el-Amid el-Kazânî'nin Bağdât Ebû Hanife Meşhedi'nde müderrislik yaptığı, Osmân ez-Zehebî'nin Ümmü's-Sâlih Türbesi'nde ders verdiği ve Zeynüddîn b. el-Kettânî ed-Dımaşkî'nin Mansûriyye Kubbesi'nde ders verdiği bilinmektedir (İbn Kesîr, 1997-1999: XVIII/180, 209, 120, 255).

Bahsi geçen tasavvufî kurumlarda İslâmî ilimlerden daha ziyade fıkıh derslerine ağırlık verildiği ve bir mezhebin fıkıh okutulduğu gibi dört mezhebin fıkının öğretildiği yerlerin de olduğu anlaşılmaktadır. Meselâ Emîrül-kebir Seyfeddîn Şeyhû (758/1357)'nin kurduğu Şeyhû Hankâhı'nda neredeyse bir medrese eğitimi gibi dört mezhebin fıkıh yanında kıraât, hadis vb. dersler de okutuluyordu. Burada görev yapacak yöneticilerin, tasavvufî eğitimi verebilecek düzeyde ve donanımda olması yanında Hanefî fıkını öğretebilecek yeterlilikte olması, ayrıca da tefsir alanında uzman olması ve bürokraside kadılık görevi yapmamış olması şartı getirilmişti. Bu son iki şart burada yönetici dışında çalışacak olan herkes için geçerliydi (İbn Tağrîberdî, 1405-1430/1984-2009: VI/260; es-Süyûtî, 1387/1967: II, 266; Gözütok, 2012: 274-275). Bürokraside görev almamış olma şartı, bu mekânların devlet yöneticileriyle ve siyasîlerle ilişkilerinde mesafeli durduklarının bir işareti olsa gerektir. Bu durum Memlûk bürokrasisinin ve politik ortamının hiç de iyi olmadığı ya da bir bozulmanın olduğunun göstergesi de olabilir.

2.3. Askerî Garnizonlarda (Tıbâk) Eğitim: Memlûk Eğitim Sistemi

Memlûklü eğitim sistemi içerisine dâhil etmemiz gereken bir başka kurumsal yapı daha vardır ki, o da memlûk sistemidir. Askerî bir kurum olarak görülse bile memlûk sistemi yalnız İslâm toplumlarına özgü, İslâm kültürü içinde gelişmiş ve İslâm toprakları dışında eşdeğeri olmayan bir müessesedir. Elbette ki bir kölenin ordu için, silahlandırma ve eğitme düşüncesiyle satın alınması, yalnızca İslâm'a ait bir uygulama değildir. Ancak hiçbirisi böylesine büyük bir amaç uğruna; güçlü, disiplinli, sistemli bir plân ve program dâhilinde organize edilmiş çoğunlukla küçükken satın alınan kölelerden oluşan askerî bir kurum oluşturmamıştır (Tekindağ, 1961: 21; Ayalon, 1989: IV-1/211; Arpa, 2001: 36; Humphreys, 2004: 225; Özcan, 2006: 87). Memlûk askerî sistemi ilk defa Abbâsîler devrinde Halife el-Mu'tasım (218-227/833-842) zamanında, çoğu Türklerden oluşan bir memlûk grubu (hassa ordusu) oluşturulmasıyla ortaya çıkmış idi. Bu askerler için Samarrâ'da kışlalardan oluşan ayrı bir ordugâh şehri bile kurulmuştu. Daha sonra başarı gösteren memlûk komutanların, vali olarak atandıkları eyaletlerde de bu sistemi geliştirdikleri anlaşılmaktadır. Abbâsîler sonrasında Eyyûbîlerin de önem verdiği bu sistem, -içindeki üst düzey komutanlara ıktâ benzeri nüfuz artırıcı imkânların da verilmesiyle- Tolunoğulları, İhşidîler ve Fâtımîler ile iki buçuk asır sürecek güçlü Memlûkler Devleti yönetiminin bel kemiği olmuştu.²³

Askerî lise denilebilecek tıbâk/tabaka'daki²⁴ memlûk öğrenciye önce İslâm temel dinî bilgileri öğretiliyor, daha sonra da askeri eğitim veriliyordu. Ancak anlaşıldığına göre askeri okuldaki

²³ Memlûk Devleti'nin 1517'de yıkılmasından sonra da varlığını devam ettiren *memlûk sistemi*, Kavalalı Mehmet Ali Paşa (1220-1265/1805-1849) tarafından 1811'de sonlandırılmıştır (Dumlupınar, 2009: 17; Ayaz, 2015: 25). Memlûk sistemi hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bkz. (İbn Tağrîberdî, 1413/1992: II/284-286; Lane ve Poole, 1901: 242; Tekindağ, 1961: 21-39; Tekindağ, 1971: XXV/2-3; Hitti, 1971: 97; Mahmûd, 1409/1989: 109-110, 112-113; Ayalon, 1989: IV-1/211-247; Miquel, 1991: I/143, 149; Yiğit, 1991: 12-14; Hodgson, 1993: I/460-461; Paksoy, 1999: 16-17; Şeşen, 2001: 187-188; Keleş, 2002: V, 309-319; Kızıltoprak, 2003: V, 320-336; Humphreys, 2004: 225; Lapidus, 2005: 217-220, 470, 482; Koprman, 2005b: 55-57; Koprman, 2005a: 82-85; Yazıcı, 2006: 44-46, 56, 62, 75-77, 100; Özcan, 2006: 21-31, 88-89; Polat, Z. 2006: 17; Polat, İ. E. 2006: 156-157, 160; Holt, 2007: 14-15, 54, 86, 97; Zengin, 2007: 5-155; Çalık, 2008: 95; Dumlupınar, 2009: 13, 14-15; Yazılıtaş, 2009: XIII; Apak, 2011: 238-241; Erkoçoğlu, 2012: 161, 182-184; Ağır, 2015: 20; Ayaz, 2015: 20-23).

²⁴ Kal'atu'l-cebel denilen yerde Tıbâk adı verilen askerî okul, kışla ya da garnizon'da her biri yaklaşık bin memlûkü barındırabilen on iki ayrı tıbâk bulunmaktaydı. Bkz. (Mahmûd, 1409/1989: 112; Tekindağ, 1961: 22-23; Uzunçarşılı, 1988: 317; Dehmân 1410/1990: 105; Tomar, 2002: XII/251; Kaçar, 2006: 61; Zengin, 2007: 28, 147; Ayaz, 2007: IX-27/ 250; Ağır, 2015: 159). Yine her bir emirin emrinde 100 sipahi 900 piyade olmak üzere 24 emirin toplam 24 bin memlûkü vardı. Zamanla bu sayının yarıya kadar azaldığı da bilinmektedir. Bkz. (Özcan, 2006: 94).

eğitimin ilk bölümünde tamamen teorik bilgiler yani askerliğe hazırlayıcı bilgiler veriliyor, aynı zamanda Kur'an, Arapça okuma-yazma ve dinî eğitim (temel dinî bilgiler ve namaz vb.) ile birlikte askerî ahlâk ve disiplin kuralları da öğretiliyordu (Tekindağ, 1961: 21; Âşûr, 1976: 321; Mahmûd, 1409/1989: 112; Tomar, 2002: XII/251; Rabie, 2003: VII-2/220; Clot, 2005: 37; Özcan, 2006: 92; Polat, 2009: II-7/208; Ayaz, 2015: 23; Ağır, 2015: 159). Ayrıca Memlûk askerler arasında bazı ahlâk dışı ilişkilerin ve davranışların gelişmemesi için de bir takım tedbirler alınmaktaydı. Bu bağlamda ihtiyacı karşılayacak sayıda "mukaddem et-tabaka" adıyla, hadım edilmiş (tavâşi) komutanlar görevlendirilmişlerdi (Ayalon, 2015: 104). Çoğu Müslüman olmayan memlûklere bir taraftan askerî eğitim verilirken diğer taraftan da İslâm Dini benimsetilmeye ve Müslüman olmaları sağlanmaya çalışılıyordu (Uzunçarşılı, 1988: 319; Kaçar, 2006: 58; Zengin, 2007: 5, 27, 148).

Tıbâkta gerçek askerlik eğitimi olarak bilinen fûrûsiyye adlı eğitim aşamasında; binicilik, mızrak kullanma, okçuluk ve kılıç kullanma, gürz, güreş, avcılık, at yarışı, polo (cevgân) oyunu, kabak oyunu ve mahmilu's-şerîf törenleri ile ilgili eğitimler veriliyordu. Eğitimin bu aşaması genellikle ergenlik çağından sonra başlıyordu. Tıbâktaki at ve mızrak eğitimlerini tamamlayanlar bir üst eğitim için *mejdân* denilen alanlara gönderiliyorlardı. Ayrıca bizzat sultânın yakınında görevlendirilecek olan memlûk askerler için bazı usûl ve erkânın öğretildiği özel bir eğitim de verilirdi. Disiplin son derece önemli görülüyordu ve eğitime ayrılan saatlerde hiç bir emir ya da asker bu öğrencilerle asla konuşmazdı. Memlûklerin bütün davranışları ruûsü'n-nüvvâb adlı görevlilerce takip edilir, en küçük bir disiplinsizlik sert bir şekilde cezalandırılırdı. İslâm Dini'nin eğitim ve öğretimi yanında sürdürülen teorik eğitimle birlikte memlûklere, adeta dinî duygularla yoğrulmuş bir nevi ideoloji aşılanıyor, yiğitlik ve kahramanlık duygularıyla birlikte bir idealizm veriliyordu. İbn Haldûn, dinî bilgiler eşliğinde verilen bu tür bir eğitimin, askerlik mesleğinin motivasyon gücü olduğunu belirtmektedir (İbn Haldûn, 2001: I/335, 339-340, 342-343; Ayalon, 1949: LXIX-3/136, 142-145; Kortantamer, 1984: II, 35; Mahmûd, 1409/1989: 112-113; Koprman, 1992: VII/29, 42; Rabie, 2003: VII-2/221, 224; Kızıltoprak, 2003: V, 332; Kaçar, 2006: 58, 59, 60; Zengin, 2007: 31, 49, 148; Ayaz, 2015: 23).

Başlangıçta sıradan birer asker olan memlûklerin, askerî okuldaki eğitimlerini tamamladıktan sonra; güzellik, eğitim, kabiliyet, ırk, hoşdaşlık, ailevî ilişkiler ve kayırma gibi etmenlerin de kolaylaştırıcı etkisiyle kariyer basamaklarında sultânlığa kadar yükselme şansı olanlar da vardı. Eğitim ve kabiliyet yönünden en iyi olanların ise şansları daha çoktu (Ayalon, 1989: IV-1/237; Özcan, 2006: 90). Memlûk sisteminde terfi belli bir hiyerarşi dâhilinde olmaktaydı. Ancak bunun istisnaları da yok değildi. Örneğin Memlûk sultânı Nûreddîn Ali b. Şabân b. Hüseyin (778-782/1377-1381) sultânlığa getirilir getirilmez onlar emirliği kadrosundan bir emir olan Taşdemir el-Muhammedî, bir günde Atabekü'l-asâkîr makamına terfi ettirilmişti (İbn İyâs, 1972-1984: I-2/189-190). Memlûk askerlerinin arasından İbn Dokmak (809/1407), İbn Tağrıberdî (874/1470) ile İbn İyâs (930/1524) gibi meşhur ilim adamlarının yetişmiş olması ve bu askerlerden sultânlığa kadar terfi edenlerin olması, aldıkları eğitimin akademik seviyesini göstermesi bakımından önemlidir (Âşûr, 1976: 333; Polat, 2009: II-7/208).²⁵

2.4. Eğitime Başlama Yaşı

Mekteplere/küttâplara başlama yaşı genellikle 7 olmakla birlikte, daha önce de belirtildiği gibi ailelerin birçoğu daha küçük yaşlarda iken çocuklarını buralara göndermekteydiler (Çelebi, 1983: 311; Kaçar, 2006: 30; Kırpık, 2009: 8, 16). Öğretim süresi, çocuğun kişisel kabiliyetine ve yeteneğine göre değişiklik arz etmekteydi. Ancak ergenlik çağına gelenlerin birinci kademe eğitim kurumlarından ilişkisi kesilmekteydi. Yalnızca hafızlıklarını tamamlamak gibi özel durumları olanlara, bir süre daha devam izni verilmekte ayrıca her küttâba devam edecek öğrencilerin sayısının

²⁵ Memlûk olup da ilimle uğraşanların isimleri için ayrıca bkz. (İbn Kâdî Şühbe, 1977-1994: III/416-417; Tomar, 2002: XII/252-257).

ne kadar olacağı vakfiyelerde belirtilmekteydi (İzzeddin Ali, 1409/1989: 38, 79-81; Yiğit, 2002: V/749; Kaçar, 2006: 30).²⁶

Yükseköğretim olarak kabul edilen medreseye kayıt yaşı da değişiklik arz ediyordu. Zira her yaş grubundan isteyen her öğrenci kayıt yaptırabiliyordu. Ders geçme sistemi olduğu için de eğitim süreleri, kişinin yetenek ve kabiliyetine göre değişiyordu (Kırpık, 2009: 105).

2.5. Programlar ve Müfredât

Memlûkler dönemi eğitim sisteminde medreseler yükseköğretim kurumları olarak kabul edilebilecek bir fonksiyon icra etmekteydiler. Buralardaki programlar, takip edilen müfredat, derslerin çeşitliliği ve içerikleri, dersi veren hocaların nitelikleri ve formasyonları da dikkate alındığında bir üst öğretim kurumu olarak eğitim-öğretim hizmeti veren medreseler, Dımaşk ve Kâhire gibi büyük şehirlerde sayıca daha çok olmak üzere kasaba sayılabilecek yerleşim merkezlerinde bile yaygın olarak bulunmaktaydı. Öyle ki, Dımaşk'ta yaklaşık yüz altmış ve Kâhire'de yetmiş dört kadar medresede eğitim-öğretim devam etmekteydi (el-Makrizî, 1270/1853: II/367-403; Gözütok, 2012: 211; Ayaz, 2015: 135).²⁷ Bu kurumların bir kısmında sadece Kur'an ilimleri okutulduğu için Dâru'l-Kur'an olarak, sadece hadis ilimleri okutulduğu için de Dâru'l-Hadis adıyla anılmaktaydı. Bu kurumların çoğunda fıkıh eğitimi yapılıyor (Yiğit, 1991: 245; Yiğit, 2004a: XXIX/94; Savut, 2012: 45) bir kısmında hem hadis hem de Kur'an ilimleri birlikte okutuluyordu (İbn Kesir, 1997-1999: XVIII/401, 506; Makdisi, 1981: 80; Savut, 2012: 45). Memlûkler döneminde Şii inancını etkisizleştirmek düşüncesiyle kelâma da göreceli önem verildiği, Sünnî yorum ve Sünnî kelâm ekollerinin de medreselerin müfredatına girdiği anlaşılmaktadır (Aycan ve Söylemez, 2002: 89, 90; Savut, 2012: 45).

Memlûklü medreseleri, günümüz üniversiteleri gibi yapılandırılmış ancak ders programlarına ve müfredatlarına bakıldığında; hukuk, ilâhiyat, edebiyat, siyasal ve fen bilimlerinin birleştirilmiş halinden oluşan bir yapı karşımıza çıkmaktadır (Köymen, 1983: 410; Ocak, 2002: V/724; Kaçar, 2006: 76). Tıp fakülteleri ya da eğitim hastaneleri statüsünde bulunan bimaristanlarda da hem eğitim veriliyor hem de yatılı hastalar tedavi ediliyordu. Ayrıca buralarda yemek ve eczane hizmetleri de veriliyordu. Bunlardan Sultân el-Mansûr Seyfeddin Kalâvûn (678-689/1279-1290)'un Kâhire'de 1289'da büyük bir hastane olarak yaptırdığı el-Bîmâristânü'l-Mansûrî'nin şöhreti bütün Ortadoğu'ya yayılmıştı. Hastaların yatarak tedavilerinin yapılabilmesi ve öğrencilerin buralarda eğitilmesi amacıyla çok sayıda odalı inşâ edilmişti. Yine Şâm'da üç bîmâristândan biri olan 1154'te kurulan Nûreddin Hastanesi (Bîmâristân en-Nûriyye el-A'zam) de benzer şekilde halkın tüm kesimlerine ücretsiz ve yataklı olarak hizmet eden bir eğitim hastanesiydi (el-Ömerî, 2010: III/282; Yiğit, 1991: 316; Keleş, 2010: 64; Durmuş, 2005: 82; Kaçar, 2006: 40-43, 81; Sarıçam ve Erşahin, 2014: 182; Kortantamer, 2011: 619; Atmaca, 2015: II-3/45).

Medreseler her ne kadar yönetici elitler tarafından desteklense de ilk zamanlarda informal bir kurum olduğu için ortak bir müfredatlarının olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak her medresede Kur'an, hadis, fıkıh ve bu ilimleri öğrenecek kadar dil dersleri genellikle öğretiliyordu. Bunun yanında tasavvuf ve kelâm derslerine de yer verildiği bilinmektedir. Ancak Beytül-hikme merkezli

²⁶ Bu vakfiye örnekleri için ayrıca bkz. (İzzeddin Ali, 1409/1989: 38-39).

²⁷ Eyyûbiler döneminde Şâm'da 27 Şâfiî, 18 Hanefî, 6 Hanbelî, 1 Mâlikî, 3 Şâfiî-Hanbelî ve 2 tıp medresesi olmak üzere toplam 57 medrese olduğunu düşünecek olursak, Memlûkler döneminde nicel anlamda olumlu bir gelişmenin olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz (Gözütok, 2012: 210-211). en-Nuaymî (927/1521), Dımaşk'ta yaklaşık yirmi hadis medresesi olduğunu, Şâfiîler'in altmış, Hanefîler'in elli üç, Malikîler'in dört, Hanbelîler'in ise yirmi bir medresesinin olduğunu belirtmektedir (ez-Zühaylî, 1995: 22; Abdül-Âl, 1984: 30-31; Yiğit, 1991: 244, 246; Kaçar, 2006: 81; Savut, 2012: 45). Şakir Gözütok, medrese sayılarını farklı vermektedir: Şâfiî 63, Hanefî 52, Mâlikî 4, Hanbelî 11, tıp 4 olmak üzere toplam 134 medrese (Gözütok, 2012: 211).

çalışmaları hariç tutacak olursak felsefe ilimlerinin müfredatta yeterince yer almadığını söylemek yanlış olmaz (Aksoy, 2002: 4; Lapidus, 2005: 241-242).²⁸

Memlûkler döneminde genel olarak; kıraât, tecvid, tefsir ve tefsir usûlü gibi Kur'ân ve Kur'ân ilimleri; ricâl ilmi, furû-u fıkıh ve hadis usûlü gibi hadis ilimleri; Şâfiî fıkıhı, usûl, Eşârî kelâmı, hilâf, cedel, ferâiz, Arapça, edebiyat, adâb-ı muaşeret, sarf, nahiv, lûgat, şiir, hitâbet, tarih, coğrafya, eczacılık, botanik, zooloji, mûsikî, hüsnühat, felsefe, mantık, matematik, tıp, mühendislik, nücûm vb. derslerin okutulduğu anlaşılmaktadır (Hunke, 1972: 291; Yiğit, 2002: V/749; Keleş, 2010: 85; Gözütok, 2012: 142-147). Bu kurumlarda örgün eğitimin yanında, geniş halk kitlelerine hitap edecek programlarıyla yaygın eğitim faaliyetlerinin de yürütüldüğü söylenebilir. Hocaların ders verme usulleri incelendiğinde bu hususu görmek mümkündür (es-Sübkî, 1413/1993: V/171; Ocak, 2002: V/724; Kaçar, 2006: 77-83; Kırpık, 2009: 86, 88). Örneğin Memlûkler döneminde Halep'te eğitimin yapıldığı bütün mekânlar değerlendirildiğinde genelde yaygın eğitimin yapıldığı câmiî, tekke ve zâviye gibi yerlerde gece ve gündüz ikili eğitimin yapıldığı, örgün ve yaygın eğitimin sürdürüldüğü tüm mekânlarda öncelikle Kur'ân ve Kur'ân ilimleri, başta *Sahîhu'l-Buhârî* olmak üzere diğer hadis kitapları ve hadis ilimleri, *Sîretü'n-Nebeviyye*, *İhyâu Ulûmü'd-Dîn* gibi akâid, kelâm, ahlâk, tarih ve tasavvuf kitapları, fıkıh kitapları, dil ve edebiyat ile ilgili kitapların ders olarak okutulduğu, bazı büyük medreselerde ise; dinî ilimlerin yanında tıp, matematik ve astronomi derslerinin de okutulduğu anlaşılmaktadır. Memlûk hekimlerinden küçük kan dolaşımını keşfeden meşhûr İbnü'n-Nefîs (687/1288)'in, Dımaşk'taki Zengî Hastanesi'nde bulunan tıp medresesinde eğitimini tamamlayan bir doktor olduğu bilinmektedir (Sarıçam ve Erşahin, 2014: 182; Atmaca, 2015: II-3/48, 51, 48-74).

Mısır ve Şâm'daki medreselerde bir öğrencinin on altı yıl süreyle eğitim gördüğünü ancak Mağrip'te bunun beş sene kadar olduğunu belirten İbn Haldûn; Mağrip'teki eğitimin daha çok ezbere dayalı olup doğuda ise öğrencinin derste daha çok katılımcı olduğunu ifade etmektedir. Süre bakımından uzun olmakla birlikte bunun bir avantaj olduğunu, mezun olan bir öğrencinin tartışmalarda daha başarılı ve özgüven sahibi olduğunu söylemektedir (İbn Haldûn, 2001: I/545-546). Öğrencilerin ders başarıları ve özgüven sahibi olmalarında dersin işleniş yöntemi kadar oturma düzeninin de etkili olduğu söylenebilir. Nitekim İlk dönemlerden itibaren İslâm toplumlarında eğitim-öğretimdeki oturma düzenine bakıldığında daha çok bugünkü U düzeni adı verilen halka sisteminin ya da özel ders anlamına gelen birebir karşılıklı oturma düzeninin olduğu görülmektedir. Ancak sayıca büyük grupların oturma düzeni ise günümüz konferans salonlarındaki oturma düzenine benzetilebilir (Atmaca, 2015: II-3: 46-47).

SONUÇ

İslâm'ın erken dönemlerinden itibaren Memlûklere gelinceye kadar her dönemde Müslüman toplumların eğitim-öğretime çok önem verdikleri anlaşılmaktadır. Bu alanda atılan adımlara bakıldığında eğitim-öğretim faaliyetlerinin süreklilik arz ettiği ve geliştirilerek modern eğitim-öğretimin alt yapısının oluşmasına zemin hazırladığı söylenebilir. Memlûk dönemi eğitim faaliyetlerinin, bir geleneğin devamı niteliğinde gelişerek ve çeşitlenerek sürdürüldüğü ayrıca diğer Müslüman devletler için de bir model oluşturduğu belirtilmelidir.

²⁸ Örneğin Memlûkler döneminde Halep'te eğitimin yapıldığı bütün mekânlar değerlendirildiğinde genelde yaygın eğitimin yapıldığı câmiî, tekke ve zâviye gibi yerlerde gece ve gündüz ikili eğitimin yapıldığı, örgün ve yaygın eğitimin sürdürüldüğü tüm mekânlarda öncelikle Kur'ân ve Kur'ân ilimleri, başta *Sahîhu'l-Buhârî* olmak üzere diğer hadis kitapları ve hadis ilimleri, *Sîretü'n-Nebeviyye*, *İhyâu Ulûmü'd-Dîn* gibi akâid, kelâm, ahlâk, tarih ve tasavvuf kitapları, fıkıh kitapları, dil ve edebiyat ile ilgili kitapların ders olarak okutulduğu, bazı büyük medreselerde ise; dinî ilimlerin yanında tıp, matematik ve astronomi derslerinin de okutulduğu anlaşılmaktadır. Memlûk hekimlerinden küçük kan dolaşımını keşfeden meşhûr İbnü'n-Nefîs (687/1288)'in, Dımaşk'taki Zengî Hastanesi'nde bulunan tıp medresesinde eğitimini tamamlayan bir doktor olduğu bilinmektedir. Bkz. (Sarıçam ve Erşahin, 2014: 182; Atmaca, 2015: II-3/48, 51, 48-74).

Hız. Peygamberin Medine'de öğretim yapılabilecek mekânların oluşturulmasını istemesi ile ortaya çıktığı bilinen eğitim-öğretim çalışmaları, ilk başta evler, câmiî ve mescidlerde sürdürülürken; daha sonra belli bir müfredat dâhilinde ilkökul düzeyinde organize edilen kütüphanelerle, kurumsal bir yapıya doğru gelişme gösterdiği anlaşılmaktadır. Abbâsîlere kadar mescidler, kütüphaneler, saraylar, edebiyat salonları gibi ilim meclisleri, çöl (badiye), ilim adamlarının dükkân ya da evleri ile kütüphaneler birer eğitim yerleri iken Selçuklular ve sonrası dönemlerde medreselerin yaygınlaştırılması ile eğitim-öğretim işi daha planlı, programlı ve sistematik hale getirilmiştir.

1250'li yıllara kadar çeşitli nedenlerle zayıflamaya başlamış Nizâmîye Medreseleri ile *dâru'l-ilm* adıyla kurulan merkezler sonunda Moğolların saldırılarıyla birlikte Şâm ve Mısır hariç olmak üzere yok olma noktasına gelmişlerdir. Medreseler, varlıklarını bir şekilde sürdürmüşlerdir. Ancak birçok işlevi bir arada yürüten *dâru'l-ilm* ve *dâru'l-hikme*ler on ikinci yüzyılda fonksiyonlarını başka kurumlara devrederek yok olmuşlardır. İşte tam da bu dönemde Memlûkler devreye girmiş bulunmaktadır. Nitekim siyasî ve askerî bakımdan olduğu kadar eğitim-öğretim faaliyetlerinin niceliği ve niteliği açısından da Türk İslâm Tarihi içinde önemli bir yeri olduğu var sayılan Memlûklerin, ilim ve sanat adamları ile mütefekkirler ve diğer lider şahsiyetlerin ümidi, esin kaynağı ve sığınağı olduğu söylenebilir.

Haçlı ve Moğol saldırıları karşısında memleketlerini terk edip Şâm ve Mısır bölgelerine yerleşen ilim ve sanat adamlarının da katkısıyla Şâm ve Mısır, eğitimin kalesi olma özelliğini Memlûkler döneminde tahkim etmiştir. Nitekim bu iki bölgede eğitim kurumlarının sayısı ve kalitesi göreceli artmış, eğitim-öğretim ve ilmî faaliyetler yeniden ivme kazanmıştır.

Memlûkler devrinde eğitim-öğretim faaliyetleri, kütüphane, câmiî ve medrese ile sınırlı kalmayıp tekke, zâviye, hânkâh, ribât, türbe (meşhed), hastane, saray hatta kervansaraylarda bile sürdürülmüştür. Nitekim medreselerin elit bir kesime hitap etmesine karşılık bu mekânlar, toplumun her kesimine yönelik eğitim, kültür-sanat, sağlık ve irşad hizmeti sunan; sosyal, siyasî ve ekonomik açıdan toplumu yönlendiren kuruluşlar arasında yerlerini almışlardır. Bu dönemde câmiî ve medreselerin rollerinin neredeyse birbirine karıştığı ve birçoğunun medrese-câmiî gibi ikili bir işleve sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Ortaçağ İslâm dünyasında Memlûkler de dâhil olmak üzere temel eğitim sonrası yüksek eğitim kurumları öğretmen merkezli, öğrenci özgürlüğü ve fırsat eşitliğine dayalı fakat bazı istisnaları hariç tutarsak yalnızca erkek çocuklarına açık ve kız çocuklarına kapalıydı. Memlûk kadınlarının biyografileri incelendiğinde okumuş olanlarının büyük oranda eğitilmiş ailelerden geldikleri anlaşılmaktadır. Dönemin batı dünyasında ise durumun daha vahim olduğu ve bilim dünyasında batı kadınlarının Memlûk kadınlarından çok daha geride olduğu söylenebilir.

Memlûk medreseleri günümüz üniversiteleri gibi yapılandırılmış ancak ilk zamanlarda ortak bir müfredatları yoktu. Fakat her medresede Kur'ân, hadis, fıkıh ve bu ilimleri öğrenecek kadar dil dersleri genellikle öğretiliyordu. Bunun yanında tasavvuf ve kelâm derslerinin verildiği de olurdu. Ancak Beytül-hikme merkezli çalışmaları hariç tutacak olursak felsefe ilimlerinin müfredatta yeterince yer almadığını söylemek yanlış olmaz.

Mısır ve Şâm eğitim kurumlarının diğer bölgelere nazaran bir fark yarattığı, Mısır ve Şâm'daki medreselerde bir öğrencinin on altı yıl süreyle eğitim gördüğü ancak Mağrip'te bunun beş sene kadar olduğu bilinmektedir. Mağrip'teki eğitimin ezbere dayalı, doğuda ise öğrencinin katılımcı olduğu; süre bakımından uzun olmakla birlikte Mısır ve Şâm'da eğitimini tamamlayanların bunu avantaja dönüştürerek bir fark yarattıkları söylenebilir.

Memlûkler devri eğitim kurumlarının hemen birçoğunda önceki dönemlerde olduğu gibi, ihtiyaçlarının temini ve giderlerinin karşılanması hususlarına cevap verecek şekilde vakıflar kurulmuş ve bu vakıflara dükkân, ekilebilir arazi vb. akarlar bağlanmıştır. Bu imkanları ve fırsatları değerlendiren Memlûk sultanlarının, kendi iktidarlarında özellikle medreseler başta olmak üzere

eğitim kurumlarının yaygınlaşmasına verdikleri destekle ve tahsis edilen kadroların sayısını artırmalarıyla, bir taraftan ilmin yayılmasına katkıda bulunurken diğer taraftan kendi saltanatlarını da güvence altına almış oldukları anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdü'l-âl, İ. S. (1984). İbn Kesîr ve Menhecühü fî İlmi't-Tefsîr. Kâhire.
- Acar, A. ve Ergin, M. M. (2012). Halep'te Memlûklü Dönemine Ait Medrese Vakıfları. Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. XIV-2/1-36.
- Açıkgenç, A. (1995). Evâil. DİA. İstanbul. XI/513-514.
- Ağır, A. M. (2015). Memlûklarda Ticaret. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Aksoy, B. (2002). Ebû Şâme el-Makdisî ve Hadisçiliği. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Algül, H. (1998). Müslümanların Siyasî Hakimiyeti Altında Yaşayan Gayr-i Müslimlere Tanınan Haklar Konusunun Çeşitli Devirler İçinde İslâm Tarihine Yansıması. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. VII-7/13-23.
- Apak, Â. (2011). Anahatlarıyla İslâm Tarihi-4 Abbâsîler Dönemi. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Arpa, E. (2001). İbn Teymiyye'nin Kur'an Anlayışı ve Anlama Metodu. Basılmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Âşûr, S. A. (1976). el-Asru'l-Memâlikî fî Mısır ve's-Şâm. Kâhire: Dâru'n-Nahda.
- Atmaca, E. (2015). Memlûkler Döneminde Halep İlmî Hayatında Ders Halakaları ve Ulemâ Tarafından Okutulan Ders Kitaplarının Tespiti. Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. II-3/44-81.
- Ayalon, D. (1949). The Circassians in the Mamluk Kingdom. Journal of the American Oriental Society. LXIX-3/135-147.
- _____ (1989). Memlûk Devleti'nde Kölelik Sistemi. Tarih İncelemeleri Dergisi. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları. IV-1/211-247.
- _____ (2015). Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III. çev. A. M. Ağır, Ankara: TTK Yayınları.
- Ayaz, F. Y. (2007). Memlûk Sultanlarından Seyfeddin Ebûbekir ve Alaeddin Küçük Dönemlerinde (741-742/1341) Büyük Emîler Arasındaki Mücadeleler. Dinî Araştırmalar. IX-27/247-271.
- _____ (2015). Memlûkler (1250-1517). İstanbul: İsam Yayınları.
- Aycan, İ. ve Söylemez, M. M. (2002). İdeolojik Tarih Okumaları. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Baş, E. (2006). Dil Tarih İlişkisi Bağlamında Osmanlı Türklerinde Arapça Tarih Yazıcılığı. Ankara: TDV Yayınları.
- Bayraktar, F. (1987). İslâm Eğitiminde Öğretmen/Öğrenci Münâsebetleri. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Vakfı Yayınları.
- Bayraktar, M. (1992). İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi. Ankara: Rehber Yayınları.
- el-Birzâlî, Alemüddîn Kâsım b. Muhammed Yûsuf. (1427/2006). el-Muktefâ alâ Kitâbi'r-Ravzateyn. I-II. tah. Ö. A. Tedmürî. Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye.

- Bouamrane, C. (2010). Ortaçağ İslâm Dünyasında Bilim ve Gelişmesi. çev. H. Şimşek. İSTEM. Konya. XIV(2009)/383-396.
- Bozkurt, N. (2016). Mutezile'nin Altın Çağı Me'mûn Dönemi. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Braudel, F. (1996). Uygarlıkların Grameri, çev. M. A. Kılıçbay. İstanbul: İmge Kitabevi.
- Brend, B. (1995). Doğu'dan Gelen Yenileşme Hareketi Selçuklular'ın İran ve Anadolu'ya Girişi. çev. A. Üstün. DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi. IX/391-410.
- el-Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm İbni'l-Muğîre b. Berdizbeh. (1315/1897). Sahîhu'l-Buhârî. I-VIII. İstanbul: el-Mektebe el-İslâmiyye.
- Cahen, C. (2000). İslamiyet I Doğuştan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar. çev. Esat Nermi Erendor. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- el-Cezerî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Kuraşî. (1419/1998). Târîhu Hevâdisi'z-Zemân ve Enbâihi ve Vefeyâtî'l-Ekâbir ve'l-A'yân min Enbâihi. I-II. tah. Ö. A. Tedmürî. Beyrût.
- Clot, A. (2005). Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısır'ı (1250-1517). çev. T. Ilgaz. İstanbul: Epsilon Yayınları.
- Çalık, G. (2008). Sultan Baybars ve Haçlılarla Mücadelesi. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Çelebi, A. (1983). İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi. çev. Ali Yardım, İstanbul: Damla Yayınları.
- Çetin, A. (1999). İrfan Ordusunun Temelleri Türklerde Medreseler (Karahanlı, Selçuklu ve Beylikler Devri Medreseleri). Dini Araştırmalar. II-5/178-201.
- Çetin, O. (1981). Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı. İstanbul: Marifet Yayınları.
- Çubukçu, İ. A. (1987). Türk-İslam Kültürü Üzerine Araştırmalar ve Görüşler. Ankara: AÜİF Yayınları.
- Dehmân, M. A. (1410/1990). Mu'cemü'l-Elfâzi't-Târîhiyye fi'l-Asri'l-Memlûkî. Dimaşk: Dâru'l-Fikr.
- Deliser, B. (2004). Zerkeşî ve Kur'an İlimlerindeki Yeri. Basılmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Demirci, M. (1996). Beytül-Hikme Kuruluşu, İşleyişi ve Etkileri. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Dumlupınar, S. (2009). Kalavun Dönemine Kadar Memlûk-Haçlı İlişkileri. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İzmir.
- Durmuş, E. (2005). Siyasî, İktisadî ve Kültürel Açından İlhanlı Memlûk Münasebetleri. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Şanlıurfa.
- Eren, M. (2003). Kadınların Hadis İlmine Katkıları. AÜİFD. Ankara. XLIV-1/83-110.
- Ergül, H. (2004). Rivayet Tefsirleri Açısından Taberî ve İbn Kesîr Tefsirlerinin Mukayesesi. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Sakarya.
- Erkoçoğlu, F. (2012). Arap Hazar İlişkileri, Ankara: Yayınevi.
- Evkuran, M. (2008). Osmanlı Bürokrasisinde Yüksek Siyaset-Ulemâ İlişkileri: Molla Lütü Örneğinde Bir Değerlendirme. Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 2008/1. VII-13/37-60.

- Fazlurrahmân. (2001). Tarih Boyunca İslâmî Metodoloji Sorunu. çev. Salih Akdemir. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Gözütok, Ş. (2012). İslâm'ın Altın Çağında İlim. İstanbul: Nesil Yayınları.
- Gutas, D. (2003). Yunanca Düşünce Arapça Kültür Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu. çev. L. Şimşek. İstanbul: Kitap Yayınları.
- Güleç (Topçu), A. (1997). Zehebî ve Mîzânü'l-İ'tidâl'indeki Cerh ve Ta'dil Metodu. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Isparta.
- Güner, A. (2001). Sâbûr b. Erdeşîr ve Dâru'l-İlm'i. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. İzmir. XIII-XIV/65-92.
- el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî. (1993). Mu'cemü'l-Udebâ İrşâdu'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb. I-VII. tah. İ. Abbâs. Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İlmî.
- Hamza, A. (1366/1947). el-Hareketü'l-Fikriyye fî Mısır fi'l-Asrayni'l-Eyyûbiyyi ve'l-Memlûkiyyi'l-Evvel. Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Ğarbî.
- Hitti, P. K. (1959). Syria: A Short History, New York.
- _____ (1971). Islam A Way of Life. Toronto.
- Hodgson, M. S. G. (1993). İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih, I-II. çev. İ. Akyol ve S. Demirci vd. İstanbul: İz Yayınları.
- _____ (1997). Dünya Tarihinde İslâm. çev. A. Kanlıdere. İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- Holt, P.M. (2007). Haçlı Devletleri ve Komşuları. çev. T. Akad. İstanbul: Kitap Yayınları.
- Humphreys, R. S. (2004). İslam Tarih Metodolojisi-Bir Sosyal Tarih Uygulaması-. çev. M. Bedir ve F. Aydın, İstanbul: Litera Yayınları.
- Hunke, S. (1972). Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi. çev. Servet Sezgin. İstanbul: Bedir Yayınevi.
- İbn Battûta, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdillâh el-Levatî et-Tancî. (ty). Büyük Dünya Seyahatnamesi. çev. M. Ş. Paşa. sad. M. Çevik. İstanbul: Yeni Şafak Yayınları.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed el-Hâşimî el-Bağdâdî. (1361/1942). Kitâbü'l-Muhabber. tah. Eliza Lichten-Stadter. Haydarâbâd.
- İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbüddîn Ahmed b. Ali. (1414/1993). ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mietî's-Sâmine. I-IV. Beyrût: Dâru'l-Ceyl.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed Ebû Zeyd Veliyyüddîn el-Hadramî el-İşbilî. (2001). Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtedei ve'l-Haber fî Târîhi'l-Arabi ve'l-Berber ve men Âsarahum min zevi's-Şe'ni'l-Ekber. I-VIII. tah. H. Şehhâde ve S. Zekkâr. Beyrût: Dâru'l-Fikr.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr. (1398/1978). Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâ'i'z-Zemân. tah. İhsân 'Abbâs. Beyrût: Dâru Sâdır.
- Ibn İyâs, Ebû'l-Berekât Muhammed b. Ahmed el-Mısırî el-Hanefî. (1972-1984). Bedâiu'z-Zühûr fî Vekâii'd-Dühûr. I (1-2)-V. tah. M. Mustafa. Kâhire.
- İbn Kâdî Şühbe, Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed ed-Dımaşkî. (1977-1994). Târîhu İbn Kâdî Şühbe. I-III. tah. A. Dervîş. Me'hadü'l-İlmî. Dımaşk.

- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer. (1997-1999). el-Bidâye ve'n-Nihâye. I-XXI, tah. Abdullâh b. Abdü'l-Muhsin et-Türkî. Cîze. Dâru Hicr.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. (1388/1969). el-Meârif. tah. Servet Ukkâşe. Kâhire.
- İbn Tağrıberdî, Cemâlüddîn Ebi'l-Mehâsin Yûsuf. (1413/1992). en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire. I-XVI. tah. M. H. Şemsüddîn. Beyrût: Dâru'l-Kütûbi'l-İlmiyye.
- _____ (1405-1430/1984-2009). el-Menhelu's-Sâfi ve'l-Müstevfî ba'de'l-Vâfi. I-XIII. tah. M. M. Emîn. Kâhire: Merkezu Tahkîki't-Türâs.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed. (1415/1995). el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem. I-XIX. tah. Muhammed A. Atâ ve M. A. Atâ. Beyrût.
- İzzeddîn Ali, M. K. (1409/1989). el-Hareketü'l-İlmiyye fî Mısır fî Devleti'l-Memâlîki'l-Çerâkise Dirâse anî't-Târîh ve'l-Müerrihîn (784-922/1382-1517). Beyrût.
- Kaçar, Y. (2006). Bahrî Memlûk Devleti'nin Eğitim Sistemi ve Medreseler (1250-1382). Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Tokat.
- Kafesoğlu, İ. (1972). Selçuklu Tarihi. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kalaycı, M. (2013). Tarihsel Süreçte Eşarılık Maturidilik İlişkisi. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Kara, A. (2017). Bir Memlûklü Aydın, Bürokrat ve Tarihçi İbn Kesîr (701-774/1301-1374). Ankara: İlâhiyât.
- Karataş, A. İ. (2013). İslâm Medeniyetinde Kitap ve Kütüphane. Hece. Ankara. CXCVIII/CXCIX/CC/542-553.
- Kayaoglu, İ. (1981). Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. XXIV-1/359-373.
- _____ (1985). İslâm Kurumları Tarihi. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Kazıcı, Z. (2011). İslam Medeniyetleri ve Müesseseleri Tarihi. İstanbul: İfav Yayınları.
- Kehhâle, Ö. R. (1379/1959). A'lâmu'n-Nisâ fî Âlemi'l-Arab ve'l-İslâm. I-V. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle.
- Keleş, B. (2002). Memlûkler Döneminde İdarî Yapı. Türkler. ed. H. C. Güzel. K. Çiçek ve S. Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. V/309-319.
- Keleş, H. (2010). Memlûkler'de Bilimsel, Sosyal ve Kültürel Hayat. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Tokat.
- Kızıltoprak, S. (2002). Memlûk Sistemi. Türkler. ed. H. C. Güzel. K. Çiçek ve S. Koca. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. V/320-336.
- Keskioğlu, O. (1983). Müslümanların İlim ve Medeniyete Hizmetleri. Ankara: DİB Yayınları.
- Kılavuz, S. (2014). Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâma Giriş. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Kırpık, G. (2009). Nizamiye Medreseleri Ortaçağın Yükseköğretim Kurumu. Ankara: Anıl Matbaası.
- Koprman, K. Y. (1992). Mısır Memlûkleri (1250-1517). Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi. ed. K. Seyithanoğlu. İstanbul: Çağ Yayınları. VI/433-543. VII/17-48.
- _____ (2005a). Mısır Memlûkleri (1250-1517). Makaleler. haz. E. S. Yalçın ve A. Çetin, Ankara: Berikan Yayınları. 81-159.

- _____ (2005b). Mısır Türk Sultanlığı (Memlûkler). Makaleler. haz. E. S. Yalçın ve A. Çetin, Ankara: Berikan Yayınları. 55-61.
- Kortantamer, S. (1984). Memlûklar'da Devlet Yönetimi ve Bürokrasi. Tarih İncelemeleri Dergisi. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları. II/27-45.
- _____ (2011). Memluk Toplumunda Kadın. Ortaçağda Kadın. ed. A. Çetin. Ankara: Lotus Yayınları. 605-620.
- Köymen, M. A. (1983). Alp Arslan ve Zamanı II. Akara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi.
- Kurt, A. (2002). Tarihi Süreçte Türk Kadınları. Türkler. ed. H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. V/399-405.
- Lane S. ve Poole. (1901). A History of Egypt in the Middle Age. London.
- Lapidus, I. M. (1984). Muslim Cities In The Later Middle Ages. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____ (2005). İslâm Toplumlari Tarihi Hazreti Muhammed'den 19. Yüzyıla. çev. Y. Aktay. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lewis, B. (2008). Egypt and Syria. The Cambridge History of Islam. ed. P. M. Holt ve B. Lewis, Cambridge: Cambridge University Press. I-A/175-230.
- Mahamid, H. (2011). Memlûkler Dönemi Suriye'de Yükseköğretim Müesseseleri ve Camiler. çev. H. Yılmaz. M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi. 2011/2. XLI/254-274.
- Mahmûd, Ş. C. A. (1409/1989). Memâlîkû'l-Bahriyye ve Kazâuhum ale's-Salîbiyyîn fi'ş-Şâm. Medîne.
- Makdisi, G. (1981). The Rise of Colleges Institutions of Learning in Islam and The West. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- el-Makrizî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali Abdulkâdir el-Ubeydî. (1270/1853). Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr. I-II. Beyrût: Dâru Sâdır.
- Marsot, A. L. (2010). Mısır Tarihi Arapların Fethinden Bugüne. çev. G. Ç. Güven. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Miquel, A. (1991). İslam ve Medeniyeti Doğuştan Günümüze I. çev. A. Fidan ve Hasan Menteş. Ankara: Birleşik Dağıtım.
- en-Nuaymî, Abdulkâdir b. Muhammed ed-Dımaşkî. (1410/1990). ed-Dârisü fi Târîhi'l-Medâris. I-II. tah. İ. Şemsüddîn. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- en-Nüveyrî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abülvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kuraşî (1424/2004). Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb. I-XXXIII. tah. M. Kümeyha ve A. Terhînî vd. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Ocak, A. (1993). Nizâmiye Medreseleri. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Malatya.
- _____ (2002). Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim. Türkler. ed. H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. V/721-727.
- _____ (2009). Selçuklu Medreselerinin Mağrib ve Endülüs Üzerindeki Etkileri. Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic,

- Volume 4/3 Spring 2009, p. 1622-1647, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.746>, ANKARA-TURKEY.
- _____ (2011). Selçuklu İlim ve Tefekkür Hayatında Kadınların Yeri. Ortaçağda Kadın. ed. A. Çetin, Ankara: Lotus Yayınları. 420-458.
- el-Ömerî, Ahmed b. Yahyâ b. Fadlillâh. (2010). *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*. I-XXVII. tah. K. S. el-Cubûrî ve M. en-Necm. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Önkal, A. ve Bozkurt, N. (1993). Cami. DİA. İstanbul. VII/46-56.
- Özcan, A. (2006). Memlûkler Devletinde Merkez Teşkilâtı. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Tokat.
- Özpınar, Ö. (2005). Hadîs Edebiyatının Oluşumu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Paksoy, K. (1999). İbn Kesîr'in Hayatı Eserleri ve Hadis İlmindeki Yeri. Basılmamış Doktora Tezi. Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Şanlıurfa.
- Pedersen, J. (1979). Mescid. İA. İstanbul. VIII/1-71.
- Piyadeoğlu, C. (2011). Büyük Selçuklu Coğrafyasında Yaşamış Kadın Alimler. Ortaçağda Kadın. ed. A. Çetin. Ankara: Lotus Yayınları. 459-469.
- Polat, İ. E. (2006). Haçlılara Kılıç ve Kalem Çekenler. Ankara: Vadi Yayınları.
- _____ (2009). Kıpçak Türklerinin Arap Medeniyetine Katkıları. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. II-7/207-217.
- Polat, Z. (2006). Tarihçi Olarak İbn Kesîr. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Rabie, H. (2003). Memlûk Askerinin Eğitimi. çev. A. Çetin. Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi. VII-2/219-235.
- es-Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybek. (1381-1465/1962-2004). el-Vâfi bi'l-Vefeyât. I-XXX. neş. Almanya Müsteşrikler Cemiyeti. tah. M. b. Muhammed. M. b. İbrâhîm b. Abdîrrâhmân vd. Wiesbaden.
- Sarıçam, İ. (1997a). Kümeyt b. Zeyd el-Esedî ve Hâşimiyyât'ı-I: İslam Tarihi Açısından Bir Değerlendirme. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. XXXVI/255-296.
- _____ (1997b). Kümeyt b. Zeyd el-Esedî ve Hâşimiyyât'ı-II. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. XXXVII/201-232.
- Sarıçam, İ. ve Erşahin, S. (2014). İslâm Medeniyeti Tarihi. Ankara: TDV Yayınları.
- Savut, H. (2012). Tefsir İlminin Rivayet Kaynaklı Sorunlarına Bir Çözüm Arayışı: İbn Kesîr (774/1373)'in Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm'i. Ankara: Yayınevi.
- _____ (2016). Memlûk Müfessirleri, Ankara.
- es-Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed Şemsüddîn. (1986). el-İ'lân bi't-Tevbîh limen Zemme Ehli't-Târîh, tah. Franz Rosenthal. çev. Sâlih Ahmed. Beyrût: Müessesese Risâle.
- _____ (1412/1992). ed-Dav'ü'l-Lâmi' li-Ehli'l-Karni't-Tâsi'. I-XII. Beyrût: Dâru'l-Ceyl.
- Söylemez, M. (2011). Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri. Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı. Ankara: Ankara Okulu Yayınları. 75-122.

- es-Sübki, Tâcüddîn Ebû Nasr Abülvehhâb b. Takıyyüddîn. (1413/1993). *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*. I-X, Hicr.
- es-Süyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. (1387/1967). *Hüsnü'l-Muhâdara fî Târîhi Mısır ve'l-Kâhire*. I-II. tah. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm.
- Şeşen, R. (1987). *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*. İstanbul: Çağ Yayınları.
- _____ (2001). *İslâm Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- eş-Şeyh, A. (1994). *el-Hâfiz ez-Zehebî, Dâru'l-Kalem, Dımaşk*.
- Tekindağ, M. C. Ş. (1961). *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*. İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fak. Yayınları.
- _____ (1971). *Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi. İstanbul. XXV/1-38.
- Tomar, C. (2002). *Kılıçtan Kaleme: Memlûklar ve Entelektüel Hayat*. *Türklük Araştırmaları Dergisi*. İstanbul. XII/249-259.
- Turan, O. (1948). *Selçuklu Devri Vakfiyeleri III Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri*. Belleten. Ankara: TTK Basımevi. XII/18-158.
- Türer, O. (1995). *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*. İstanbul: Seha Neşriyat.
- Uysal, B. (2013). *İslam Müesseseleri: Adalet, Divân, Hisbe Teşkilatı, Vakıf, Cami*. Hece. Ankara. CXCVIII/CXCIX/CC/431-441.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*. Ankara: TTK Yayınları.
- Ülkü, H. (ty). *Başlangıçtan Günümüze İslâm Tarihi*. I-IV.
- Vural, M. (2016). *İslâm Felsefesi Tarihi İslâm Düşüncesinin Tarihsel Seyri*. Ankara: Elis Yayınları.
- Yazıcı, N. (2006). *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Yazılıtaş, N. (2009). *Fâtımî Devleti'nde Türkler*. Ankara: TTK Basımevi.
- Yenen, İ. (2013). *İslâm Medeniyetinin Klasik (Ortaçağ) Batı Düşüncesine Etkileri*. Hece. Ankara, CXCVIII/CXCIX/CC/322-330.
- Yiğit, İ. (1991). *Siyâsî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Târîhi Memlûkler (648-923/1250-1517)*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- _____ (2002). *Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine Genel Bir Bakış*. *Türkler*, ed. H. C. Güzel. K. Çiçek ve S. Koca. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. V/748-756.
- _____ (2004a). *Memlûkler*. DİA. İstanbul. XXIX/90-97.
- _____ (2004b). *Memlûkler Zamanında (1250-1517) Kadın*. *Diyanet İlmi Dergi*. XL-2/131-144.
- Yurdaydın, H. G. (1971). *İslâm Tarihi Dersleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Zengin, M. F. (2007). *Ortaçağ İslam Devletlerinde Türk Memlûkleri*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- ez-Zühaylî, M. (1995). *İbn Kesîr ed-Dımaşkî*. Dımaşk: Dâru'l-Kalem.